

collectanea disputationum doctorandorum quodlibetalium

collectanea disputationum doctorandorum quodlibetalium

ovolz
 brow
 owotz
 tom
 רִזְזֵל
 ovolz
 brow
 owotz
 tom
 רִזְזֵל
 רִז
 םִו
 mudiw
 םִז
 Wot
 obo
 alozq
 aldaizq
 otrov
 צִיז
 ziboz
 ovolz
 brow
 owotz
 tom
 רִזְזֵל
 רִז
 םִו
 mudiw
 םִז
 Wot
 obo
 alozq
 aldaizq
 otrov
 צִיז
 ziboz
 ovolz
 brow
 owotz
 tom

otrov
čejr
zibož

ISBN 978-80-557-2345-7

4 – 5
2026

Zostavili:

PhDr. Miroslava Melicherčíková, PhD.

Mgr. Jana Kováčová

Recenzovali:

Všetky príspevky prešli nezávislým recenzným konaním.

Vydalo:

Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici v roku 2026.

Adresa redakcie:

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica

www.motus.umb.sk

<http://www.motus.umb.sk/en>

Návrh obálky:

© Igor Duda

Zuzana Bariaková

Martina Kubealaková

Grafická a technická redakcia:

Mgr. Martina Kubealaková, PhD.

Jazyková korektúra:

PhDr. Miroslava Melicherčíková, PhD.

ISBN 978-80-557-2345-7

EAN 9788055723457

<https://doi.org/10.24040/2026.9788055723457>

Táto publikácia je šírená pod licenciou Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International Licence CC BY-ND (uviedenie autora – bez odvodeného obsahu).

otus in verbo

collectanea disputationum doctorandorum quodlibetalium

OBSAH

KOMPARATÍVNA ANALÝZA. ROZVOJ INTERAKČNEJ KOMPETENCIE V UČEBNICIACH POĽŠTINY A SLOVENČINY

Mateusz Bednarczyk 8

ROZUM AKO ZDROJ MORÁLNEHO ZÁKONA: MÔŽE AUTONÓMIA KONAJÚCEHO V KANTOVEJ ETIKE VIESŤ K SVOJVÔLI?

Denis Dulovics 19

TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ POPULARIZÁCIE PREKLADOVEJ LITERATÚRY NA SLOVENSKU PO ROKU 1989

Vanda Koniarová 29

MEDZI VIDITEĽNOSŤOU A BEZPEČNOSŤOU: HĽADANIE ETICKÝCH RÁMCOV VO VÝSKUME POLITICKÉHO DISIDENTSTVA NA SOCIÁLNYCH SIEŤACH

Vera Liudogovskaia 40

MATICA SLOVENSKÁ A JEJ ČLENSKÁ ZÁKLADŇA V ROKOCH 1862 – 1875 (PREDMET, CIELE, METODOLÓGIA, PRAMENE)

Pavol Madura 51

K TEÓRII MAPOVANIA ŠTUDENTSKÝCH INICIATÍV V OBLASTI TRANSLATOLÓGIE Z POHĽADU TEÓRIE SIETÍ-AKTÉROV

Simona Nagyová 65

„BEETHOVENA K POLIEVKE A CHOPINA K MÄSU.“ ESEJ ZORY JESENSKEJ AKO ŽÁNROVÁ FORMA LITERÁRNEHO KONANIA V SLOVENSKEJ KULTÚRE

Adriána Pešková 76

SÚKROMNÝ JAZYK A INTERSUBJEKTIVITA

Tomáš Priehradný 83

SONDA DO MORFOSYNTAKTICKÝCH OSOBITOSTÍ URBÁRSKYCH ZÁPISOV Z ÚZEMIA VÝCHODNÉHO SLOVENSKA V 18. STOROČÍ

Lucia Prokopová 90

CONTENT

COMPARATIVE ANALYSIS. THE DEVELOPMENT OF INTERACTION COMPETENCE IN POLISH AND SLOVAK LANGUAGE TEXTBOOKS

Mateusz Bednarczyk 8

REASON AS THE SOURCE OF THE MORAL LAW: CAN THE AGENT'S AUTONOMY IN KANTIAN ETHICS LEAD TO ARBITRARINESS?

Denis Dulovics 19

THEORETICAL FRAMEWORK OF THE POPULARISATION OF TRANSLATED LITERATURE IN SLOVAKIA AFTER 1989

Vanda Koniarová 29

BETWEEN VISIBILITY AND SECURITY: IN SEARCH OF ETHICAL FRAMEWORKS IN THE STUDY OF POLITICAL DISSENT ON SOCIAL MEDIA

Vera Liudogovskaia 40

MATICA SLOVENSKÁ AND ITS MEMBERSHIP BASE IN THE YEARS 1862 – 1875 (SUBJECT, OBJECTIVES, METHODOLOGY, SOURCES)

Pavol Madura 51

TOWARDS MAPPING BOTTOM-UP INITIATIVES IN TRANSLATION STUDIES: AN ACTOR-NETWORK THEORY PERSPECTIVE

Simona Nagyová 65

“BEETHOVEN WITH SOUP AND CHOPIN WITH MEAT.” ZORA JESENSKÁ'S ESSAY AS A GENRE FORM OF LITERARY ACTION IN SLOVAK CULTURE

Adriána Pešková 76

PRIVATE LANGUAGE AND INTERSUBJECTIVITY

Tomáš Priehradný 83

AN ANALYSIS OF MORPHOSYNTACTIC FEATURES IN 18TH-CENTURY URBARIUM RECORDS FROM EASTERN SLOVAKIA

Lucia Prokopová 90

Vážené čitateľky a vážení čitatelia,

tretí zväzok recenzovaného vedeckého zborníka *Motus in verbo: collectanea disputationum doctorandorum quodlibetalium* vychádza ako dvojčíslo a prináša výber príspevkov z doktorandských konferencií, ktoré sa uskutočnili 4. decembra 2024 a 3. decembra 2025 na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Nadväzuje tak na predchádzajúce vydania zborníka a dokumentuje ďalší vývoj podujatia, ktoré sa postupne profiluje ako odborné fórum umožňujúce doktorandkám a doktorandom prezentovať výsledky vlastného výskumu, konfrontovať metodologické prístupy a rozvíjať vedecký dialóg naprieč jednotlivými odbormi humanitných vied.

Na oboch ročníkoch konferencie aktívne vystúpilo spolu 27 doktorandiek a doktorandov, ktorí predstavili svoje výskumné projekty a diskutovali o aktuálnych otázkach svojho výskumu. Predkladaný zborník prináša deväť recenzovaných štúdií, ktoré dokumentujú tematické zameranie obidvoch ročníkov konferencie. Významným medzníkom v ďalšom vývoji podujatia sa stal ročník 2025, na ktorom sa po prvýkrát aktívne predstavili aj doktorandky a doktorandi z iných slovenských univerzít a z Českej republiky. Konferencia tak prekročila rámec interného fakultného podujatia a posilnila svoj medziinštitucionálny i medzinárodný rozmer. Verím, že otvorenie podujatia širšej akademickej komunite prispeje k ďalšiemu rozvoju odbornej spolupráce a stane sa prirodzenou súčasťou jeho budúcich ročníkov.

Tematické zameranie zborníka korešponduje so študijnými programami doktorandského štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a zároveň dokumentuje súčasné smerovanie výskumu mladých vedeckých pracovníkov v oblasti humanitných vied. Publikované štúdie reprezentujú výskum v oblasti translatológie, jazykovedy, literárnej vedy, filozofie a histórie a venujú sa širokému spektru vedeckých otázok – od problematiky prekladu, didaktiky cudzích jazykov, jazykovej komunikácie a historického vývoja slovenčiny cez dejiny kultúrnych a národných inštitúcií, literárnovedné a filozofické analýzy až po etické aspekty súčasného výskumu na sociálnych sieťach. Napriek tematickej rozmanitosti spája všetky príspevky snaha prispieť k rozvoju poznania vo svojich vedných odboroch.

Teší ma, že viaceré štúdie vznikli ako súčasť výskumných projektov a reflektujú aktuálne výzvy humanitných vied. Potvrdzujú tým, že doktorandské štúdium predstavuje významný priestor na formovanie novej generácie vedeckých pracovníkov, ktorí dokážu prepájať kvalitný základný výskum s aktuálnymi spoločenskými a vedeckými otázkami.

Verím, že predkladaný zborník bude prínosom nielen pre účastníkov konferencie, ale aj pre širšiu odbornú verejnosť. Zároveň dúfam, že prispeje k ďalšiemu odbornému dialógu, podnieti nové výskumné otázky a stane sa inšpiráciou pre ďalšie vedecké aktivity doktorandov i širšej akademickej komunity.

Miroslava Melicherčíková

KOMPARATÍVNA ANALÝZA. ROZVOJ INTERAKČNEJ KOMPETENCIE V UČEBNICIACH POLŠTINY A SLOVENČINY¹

COMPARATIVE ANALYSIS. THE DEVELOPMENT OF INTERACTION COMPETENCE IN POLISH AND SLOVAK LANGUAGE TEXTBOOKS

Mateusz Bednarczyk

Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

mateusz.bednarczyk@smail.unipo.sk

Abstract: This paper presents a comparative analysis of two language textbooks, Hurra po polsku and Krížom-Krážom, with respect to the development of interactional competence. The study examines how each textbook integrates dialogue materials, communicative routines, and sociocultural elements into the learning process. The analysis also considers the potential of each textbook for independent learner use and the extent to which pragmatic skills are developed. The findings highlight differences in methodology, concerning the presentation of dialogues, and the inclusion of sociocultural components into teaching materials. Implications for language teaching and material selection are discussed, emphasizing the need for deliberate design to foster interactional competence effectively.

Key words: pragmatic competence, interactional competence, Slovak as a foreign language

Úvod

V súčasnosti sa problematika výučby slovenčiny ako cudzieho jazyka dostáva do popredia odborného záujmu. Predkladaný príspevok sa preto zameriava na komparatívnu analýzu učebníc poľštiny a slovenčiny ako cudzieho jazyka.

Interakčná kompetencia sa definuje ako dynamická schopnosť zúčastňovať sa jazykovej výmeny, ktorá zahŕňa formálne aj sociálne aspekty rozhovoru (porov. Huang, 2016, s. 187 – 225), resp. ako „schopnosť spolupodieľať sa na interakcii účelným a zmysluplným spôsobom“ (Galaczi – Taylor, 2018, s. 226). Teoretickým východiskom nášho článku sú deskriptory stanovené v Spoločnom európskom referenčnom rámci pre jazyky (SERR, 2022). SERR je všeobecne známy a akademickou aj lektorskou komunitou využívaný model opisu deskriptorov merajúcich úroveň pokročilosti učiaceho sa. V akademickom roku 2024/2025 sme realizovali sériu workshopov zameraných na rozvoj pragmatickej kompetencie učiacich sa slovenčinu ako cudzí jazyk (SakoCJ). Workshopy sa uskutočnili v Poľsku, okrem iného aj na Jagelovskej univerzite v Krakove. Dodatočným cieľom nášho výskumu je zistiť, do akej miery učebnice reflektujú rozvoj pragmatickej kompetencie a ktoré jej komponenty sú v nich zastúpené. Vzhľadom na potrebu spoľahlivého referenčného rámca sme sa rozhodli náš výskum vo veľkej miere oprieť o opis kompetencií a ich deskriptorov v SERR (2022). V ďalšej časti textu poukazujeme aj na doplňujúce aspekty a teoretické východiská, ktoré sú osobitne významné pre rozvoj interakčnej kompetencie učiaceho sa.

Komunikačnú jazykovú kompetenciu možno klasifikovať rôznymi spôsobmi, v jednotlivých prístupoch sa však vymedzujú štyri hlavné aspekty: strategická kompetencia, lingvistická kompetencia, pragmatická kompetencia (zahŕňajúca diskurzívnu aj funkčnú kompetenciu) a sociokultúrna kompetencia (vrátane sociolingválnej kompetencie). SERR (2022, s. 129) vymedzuje jednotlivé deskriptory pre spomínané aspekty komunikačnej jazykovej kompetencie v rámci troch parametrov: „jazyková kompetencia“, „pragmatická

¹ Financované EÚ NextGenerationEU prostredníctvom Plánu obnovy a odolnosti SR v rámci projektu č. 09I03-03-V05-00006.

kompetencia“ a „sociolingválna kompetencia“. Tieto parametre opisu sú vzájomne prepojené, nejde o samostatné „komponenty“ a nemožno ich od seba izolovať (porov. SERR, 2022, s. 129).

Vzhľadom na interakčnú kompetenciu budeme našu pozornosť venovať najmä sociolingválnej a pragmatickej kompetencii. Hlavným východiskom opisu budú informácie uvedené v SERR (2022) a naša predošlá štúdia, v ktorej sme analyzovali rečový akt ospravedlnenia (Ivanová – Bednarczyk, 2025).

Komunikačné jazykové kompetencie v SERR

Sociolingválna kompetencia zahŕňa súbor vedomostí a zručností nevyhnutných na zvládanie sociálneho aspektu jazykového používania (SERR, 2022, s. 136). Keďže jazyk predstavuje sociokultúrny fenomén, mnohé prvky obsiahnuté v SERR, najmä tie, ktoré sa viažu na jeho sociokultúrnu dimenziu, sú relevantné aj pre oblasť sociolingválnej kompetencie. V kontexte príspevku sa však naša pozornosť sústreďuje na tie otázky, ktoré sa priamo týkajú samotného používania jazyka: jazykové indikátory sociálnych vzťahov, zdvorilostné konvencie, rozdiely v registri, ako aj dialekt a prízvuk (porov. SERR, 2022, s. 136). Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: používanie zdvorilostných foriem a povedomie o zdvorilostných konvenciách; realizácia jazykových funkcií vhodným spôsobom (na nižších úrovniach v neutrálnom registri); socializácia, dodržiavanie základných zdvorilostných postupov na nižších úrovniach bez toho, aby bolo potrebné, aby sa partner(i) správal(i) inak (od úrovne B2 vyššie), a používanie idiomatických výrazov, alúzií a humoru (na úrovniach C); rozpoznávanie sociokultúrnych signálov, najmä tých, ktoré poukazujú na rozdiely, a primerané reakcie na ne; osvojenie si vhodného registra (od úrovne B2 vyššie) (porov. SERR, 2022, s. 136).

Lingvistická kompetencia sa týka používania jazyka (inými slovami, „správneho používania jazyka“), a teda jazykových prostriedkov a znalosti jazyka ako systému, zatiaľ čo pragmatická kompetencia sa týka skutočného používania jazyka pri (spolu)vytváraní textu. Pragmatická kompetencia sa primárne vzťahuje na znalosť princípov používania jazyka učiacim sa, podľa ktorých sú spôsoby vyjadrenia: organizované, štruktúrované a usporiadané („diskurzívna kompetencia“); používané na realizáciu komunikačných funkcií („funkčná kompetencia“); usporiadané podľa interakčných a transakčných schém („dizajnová kompetencia“, t. j. kompetencia organizovať text) (porov. SERR, 2022, s. 137).

Diskurzívna kompetencia sa týka schopnosti vytvárať texty vrátane všeobecných aspektov, ako sú „rozvíjanie témy“, „koherencia a kohézia“, a v oblasti interakcie ide o schopnosť uplatňovať kooperatívne princípy a adekvátne „striedanie replík“. Funkčná kompetencia zahŕňa „flexibilitu“ pri používaní vlastného repertoáru a pri výbere vhodných sociolingvistických prostriedkov. Znalosť interakčných a transakčných schém súvisí aj so sociokultúrnou kompetenciou. Okrem toho pragmatická kompetencia zahŕňa „význam, ktorý hovoriaci prisudzuje slovám a výrazom v kontexte“ na rozdiel od „vetného/slovníkového významu“ slov a výrazov. Presné vyjadrenie toho, čo chce človek povedať, si teda vyžaduje ďalší aspekt pragmatickej kompetencie, a to „obsahovú presnosť“ (porov. SERR, 2022, s. 138).

Napokon, každé vyjadrenie je založené na plynulosti. Tento pojem sa spravidla interpretuje dvoma vzájomne sa dopĺňajúcimi spôsobmi. V prvom, holistickom ponímaní ide o schopnosť hovoriaceho alebo znakového formulovať (aj zložitú) výpoveď. Takéto širšie chápanie sa odzrkadľuje vo vyjadreniach typu „je veľmi výrečný hovoriaci“ alebo „jeho ruština je veľmi plynulá“ a naznačuje schopnosť hovoriť či znakovať súvislejšie, obsahovo primerane a v rozmanitých kontextoch. V užšom, technickom význame sa plynulosť chápe ako hovorenie alebo znakovanie bez prerušovania toku reči/radu znakov, t. j. bez rušivých prestávok a dlhších páuz v rečovom prejave (porov. SERR, 2022, s. 138).

Deskriptory pragmatickej kompetencie

Flexibilita označuje schopnosť adaptovať osvojený jazyk na nové komunikačné situácie a vyjadrovať myšlienky rozličnými spôsobmi. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: tvorivé vytváranie nových kombinácií naučených prvkov (najmä na nižších úrovniach); prispôsobovanie jazykového prejavu konkrétnej situácii a zmenám smerovania rozhovoru či diskusie; preformulovanie myšlienok rôznymi spôsobmi s cieľom ich zdôraznenia, vyjadrenia miery istoty a stupňa záväzku a eliminovania nejednoznačnosti (porov. SERR, 2022, s. 138).

Striedanie replík sa vzťahuje na schopnosť prevziať diskurzívnu iniciatívu. Túto kompetenciu možno vnímať buď ako interakčnú stratégiu (prevzatie slova), alebo ako integrálnu súčasť diskurzívnej kompetencie. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: iniciovanie, udržiavanie a ukončovanie rozhovoru; vstupovanie do prebiehajúcej interakcie či diskusie, často prostredníctvom prefabrikovaných výrazov, prípadne s cieľom získať čas na premyslenie odpovede (porov. SERR, 2022, s. 139).

„Rozvíjanie témy“ sa zameriava na spôsob logickej prezentácie myšlienok v texte a ich vzájomného prepájania v rámci zreteľnej rétorickej štruktúry. Zahŕňa aj rešpektovanie príslušných diskurzívnych konvencií. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: rozprávanie príbehu a rozvíjanie narácie (nižšie úrovne); rozvíjanie textu prostredníctvom primeraného rozširovania a podopretia myšlienok napríklad ilustratívnymi príkladmi; budovanie argumentácie (najmä na úrovniach B2 až C1) (porov. SERR, 2022, s. 139).

Koherencia a kohézia sa týkajú spôsobu, akým sú jednotlivé časti textu prepojené do súdržného celku prostredníctvom jazykových prostriedkov, ako sú referencia, substitúcia, elipsa a ďalšie formy textovej kohézie, ako aj logické a časové spojky či iné diskurzívne markery. Kohézia i koherencia pôsobia na úrovni vety alebo výpovede, ako aj na úrovni celého textu. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: prepájanie prvkov najmä prostredníctvom logických a časových konektorov; spájanie odsekov s cieľom zvýrazniť štruktúru textu; variovanie kohéznych prostriedkov s cieľom obmedziť počet „neobratných“ spojovacích výrazov (úroveň C) (porov. SERR, 2022, s. 140).

„Obsahová presnosť“ sa vzťahuje na schopnosť precízne vyjadriť zamýšľaný obsah. Ide o mieru, do akej je používateľ alebo učiaci sa schopný sprostredkovať detaily a významové nuansy a vyhnúť sa skresleniu vlastného ideálne zamýšľaného významu. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: typ situácie a informácií (A1 až B1), pričom od úrovne B2 už bez výrazných obmedzení, keď používateľ/učiaci sa dokáže spoľahlivo komunikovať detaily aj v náročnejších situáciách; miera detailnosti a presnosti poskytovaných informácií; schopnosť bližšie vymedziť, zdôrazniť a odlíšiť pravdepodobnosť, záväzok, presvedčenie a pod. (porov. SERR, 2022, s. 141).

Plynulosť má širšie, holistické chápanie (= pohotový hovoriaci) a užšie, technickejšie, psycholingvistické chápanie (= pohotový prístup k vlastnému jazykovému repertoáru). Širšie poňatie by zahŕňalo aj „obsahovú presnosť“, „flexibilitu“ a do určitej miery aj „rozvíjanie témy“ a „koherenciu/kohéziu“. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: schopnosť produkovať výpovede aj napriek váhaniu a pauzám (nižšie úrovne); schopnosť udržať dlhší prejav alebo rozhovor; ľahkosť a spontánnosť vyjadrovania (porov. SERR, 2022, s. 142).

Interakčné stratégie

Pre náš výskum sú zaujímavé aj opisy interakčných stratégií. Ponúkajú sa tu tri stupnice deskriptorov: „striedanie replík“, „spolupráca“ a „žiadosť o objasnenie“. V tejto časti vynechávame škálu „striedanie replík“, keďže sa už objavila v časti venovanej „pragmatickej kompetencii“ (porov. SERR, 2022, s. 87 – 90).

V rámci škály „spolupráca“ sa rozlišujú dva rozmery: kognitívne stratégie zahrňajúce rámcovanie, plánovanie a organizáciu obsahovej zložky a kolaboratívne stratégie zamerané na zvládanie interpersonálnych a vzťahových aspektov interakcie. V časti venovanej mediácii sú tieto dve dimenzie ďalej rozpracované v nových stupniciach pre kognitívne stratégie („spolupracovať pri konštruovaní významu“) a kolaboratívne stratégie („uľahčovať kolaboratívnu interakciu s členmi a členkami príslušnej skupiny“) (porov. SERR, 2022, s. 87).

Škála „spolupráca“ sa týka kolaboratívnych diskurzívnych postupov smerujúcich k rozvíjaniu diskusie. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: uisťovanie sa o porozumení (na nižších úrovniach), schopnosť poskytovať spätnú väzbu a nadväzovať vlastným príspevkom na predchádzajúce príspevky hovoriacich alebo znakujúcich (na vyšších úrovniach), zhrnutie toho, k čomu sa v diskusii dospelo s cieľom zhodnotiť jej priebeh (úrovne B), ako aj podnecovanie ostatných k zapojeniu sa do diskusie (porov. SERR, 2022, s. 88).

„Žiadosť o objasnenie“ sa zameriava na vstupovanie do interakcie s cieľom dať najavo, či účastník komunikácie rozumie alebo nerozumie, a kľásť doplňujúce otázky na overenie pochopenia konkrétnych bodov. Stupnica pracuje s týmito kľúčovými konceptmi: signalizovať porozumenie alebo problém s porozumením (nižšie úrovne), žiadosť o zopakovanie informácie, ako aj kladenie doplňujúcich otázok na overenie porozumenia alebo získanie podrobnejších informácií (porov. SERR, 2022, s. 89).

Na základe uvedených informácií z SERR (2022) vidíme, že interakčná kompetencia je veľmi komplexná a závisí od viacerých zručností, ktoré sa postupne vyvíjajú v procese učenia sa cudzieho jazyka.

Ďalšie teoretické východiská

Medzijazyková pragmatika sa zameriava na skúmanie vývinu pragmatického systému v medzijazyku učiaceho sa v procese osvojovania si druhého alebo cudzieho jazyka (L2) (porov. Kasper – Schmidt, 1996; Bardovi-Harlig, 1999). V rámci teórie osvojovania si druhého jazyka (*second language acquisition*, SLA) sa zdôrazňuje, že úspešná komunikácia v L2 nie je podmienená výlučne zvládnutím gramatických štruktúr a lexikálnej zásoby, ale aj schopnosťou adekvátne využívať jazykové prostriedky v rozmanitých sociálnych a situačných kontextoch. Táto schopnosť sa v odbornej literatúre označuje ako pragmatická kompetencia.

Podľa Kasperovej – Dahla (1991) predstavuje medzijazyková pragmatika oblasť výskumu medzijazyka, ktorá sa zaoberá porozumením a produkciou rečových aktov a skúma proces osvojovania pragmatických znalostí v L2. Pragmatická kompetencia, definovaná ako schopnosť realizovať jazykové prostriedky v súlade so sociálnymi funkciami komunikácie, sa v súčasných lingvodidaktických a akvizičných koncepciách považuje za integrálnu zložku komunikačnej kompetencie (porov. Bachman – Palmer, 1996; Canale – Swain, 1980).

Viaceré teoretické štúdie i empirické výskumy poukazujú na to, že rozvoj pragmatickej kompetencie prebieha spravidla pomalšie než rozvoj lexikálnej a morfosyntaktickej kompetencie. Dôsledkom môže byť absencia niektorých funkčných indikátorov komunikačného zámeru v prejavoch učiacich sa v L2 (porov. Zuloaga, 2017). Proces osvojovania pragmatických schopností je navyše spojený s viacerými ťažkosťami. Tie sú spôsobené jednak dominanciou gramaticko-lexikálneho zamerania vo výučbe, jednak nedostatkom autentického jazykového inputu, najmä v oblasti hovoreného diskurzu (porov. Limberg, 2015).

Osvojenie pragmatickej kompetencie predpokladá schopnosť integrovať jazykové formy, ich významy a funkcie s ohľadom na komunikačný kontext a účastníkov komunikácie (porov. Levinson, 1983; Mey, 2001). Tento proces má výrazný sociokultúrny rozmer: vzťahy medzi formou, významom a funkciou sa v jednotlivých kultúrnych prostrediach líšia. Hoci

určité pragmatické funkcie možno považovať za univerzálne, jazykové prostriedky ich realizácie a interpretácie sú kultúrne podmienené a vykazujú značnú variabilitu (porov. Blum-Kulka – House – Kasper, 1989). Oboznámenie sa so sociálnymi konvenciami a normami jazykového správania je preto nevyhnutnou súčasťou procesu učenia sa L2.

Dva kľúčové pojmy, ktoré zohrávajú zásadnú úlohu v oblasti medzijazykovej pragmatiky, sú „rečové akty“ a „pragmatické rutiny“. Rečové akty predstavujú jazykové prejavy, ktoré neplnia iba informačnú funkciu, ale zároveň realizujú určitú komunikačnú činnosť. Teoretické základy tejto koncepcie položili Austin – Searle (1979), ktorí rozlíšili lokučný, ilokučný a perlokučný akt. Lokučný akt spočíva v produkcii formálne a sémanticky koherentnej výpovede, ktorá je foneticky a gramaticky správna a nesie význam (porov. Hirschová, 2013). Ilokučný akt sa viaže na komunikačný zámer hovoriaceho, zatiaľ čo perlokučný akt reflektuje účinok výpovede na adresáta. V reálnej komunikácii lokučný akt nefunguje izolovane, ale je súčasťou ilokučného aktu.

Searlova (1979) klasifikácia rozlišuje päť základných typov ilokučných aktov: asertívne, direktívne, komisívne, expresívne a deklaratívne. Asertívne akty slúžia na konštatovanie a opis reality; direktívne akty vyjadrujú snahu hovoriaceho ovplyvniť správanie adresáta; komisívne akty vyjadrujú záväzok hovoriaceho k budúcej činnosti; expresívne akty signalizujú emocionálny postoj hovoriaceho; deklaratívne akty majú potenciál meniť spoločenskú realitu.

Pragmatické rutiny sa definujú ako vysoko konvencionalizované jazykové prostriedky, ktorých použitie je viazané na relatívne štandardizované komunikačné situácie (porov. Coulmas, 1981). Bardovi-Harlig (2012) obmedzuje pragmatické rutiny na výpovede pozostávajúce minimálne z dvoch morfémy, zatiaľ čo funkčne orientované prístupy nekladú dôraz na morfematickú štruktúru, ale na realizáciu ilokučnej sily, čo umožňuje zahrnúť medzi pragmatické rutiny aj jednoslovné výpovede (porov. Tajeddin et al., 2017, s. 1 – 21). V českej a slovenskej lingvistickej tradícii sa namiesto tohto termínu používa označenie *komunikačné výpovedné formy* (porov. Grepl – Karlík, 1998).

Výskumy poukazujú na to, že nerodení hovoriaci využívajú pragmatické rutiny spravidla menej frekventovane než rodení hovoriaci, resp. ich repertoár býva obmedzený. V niektorých prípadoch dochádza k ich individuálne podmienenému, idiosynkratickému používaniu, ktoré sa odchyľuje od ustálených konvencií cieľového jazyka (porov. Bardovi-Harlig, 2009).

Metodológia výskumu

V našom výskume podrobujeme analýze učebnice poľštiny ako cudzieho jazyka a slovenčiny ako cudzieho jazyka, konkrétne učebnice *Hurra!!! po polsku 1* a *Krížom-krážom A1*, a to vzhľadom na ich vysokú popularitu. Ide o učebnice bežne používané na jazykových kurzoch pre úroveň A1, ktoré sú určené pre medzinárodné skupiny študentov, a preto predstavujú najvhodnejšiu dvojicu v rámci porovnávacej analýzy. Analýze sú podrobené jednotlivé lekcie zahrnuté v spomínaných učebniciach: *Hurra!!! po polsku 1* (lekcie 0 – 9), *Krížom-krážom A1* (lekcie 1 – 5). Výber lekcii odôvodňujeme podobným lexikálno-gramatickým materiálom, čo umožňuje porovnanie reprezentácie obsahov rozvíjajúcich pragmatickú a sociolingválnu kompetenciu bez vplyvu faktorov vyplývajúcich z relatívneho nedostatku rozdielov v situačno-funkčnom repertoári poľštiny a slovenčiny.

Kvantifikácia analyzovaného materiálu bola realizovaná prostredníctvom systematicky koncipovanej obsahovej analýzy, pričom jednotlivé kategórie boli vopred teoreticky vymedzené a následne operacionalizované pre potreby výskumu. Výskyty sledovaných javov boli identifikované v učebnicovom korpuse a zaznamenávané na princípe frekvenčného výskytu, pričom každá relevantná jednotka bola započítaná ako samostatná výskytová

jednotka. Získané údaje boli následne spracované do prehľadovej tabuľky, ktorá umožňuje ich kvantitatívne zhodnotenie a komparáciu v rámci analyzovaného materiálu.

Základnými jednotkami našej analýzy vo výskume sú dialóg (definujeme ho ako rozhovor medzi dvoma alebo viacerými osobami, pri ktorom si navzájom vymieňajú názory, informácie alebo pocity), modelová komunikačná situácia (krátky, účelovo vytvorený úsek komunikácie obmedzený počtom replík), cvičenie (štrukturovaná aktivita), metapragmatický komentár (poznámka alebo vysvetlenie, ktoré hovorí o tom, ako sa má jazyk použiť v danej komunikačnej situácii; návod, pravidlo alebo vysvetlenie ku komunikácii). Skúmame, či učebnica tieto jednotky obsahuje, a ak áno, v akej miere sú zastúpené. Zámerom analýzy je zistiť, do akej miery učebnice zahŕňajú všetky nami identifikované jednotky, ktoré typy sú preferované a akým spôsobom sú didakticky spracované, t. j. či prostredníctvom explicitnej alebo implicitnej prezentácie.

V prvej časti našej analýzy sa zameriavame na pragmatické rutiny, konkrétne na ich počet. Ďalšou etapou výskumu je posúdenie toho, či analyzované učebnice reflektujú rozdiel medzi formálnou a neformálnou komunikáciou, či explicitne vysvetľujú používanie zdvorilostných foriem a či poskytujú relevantný kontext (napr. sociálny status, vek, typ vzťahu medzi komunikantmi). Inými slovami, cieľom je overiť, či učebnica sprostredkúva nielen spôsob, ako sa niečo jazykovo realizuje, ale aj dôvody, prečo sa dané vyjadrenia používajú v konkrétnych komunikačných situáciách. Pozornosť bude venovaná aj identifikácii sociolingválnych prvkov súvisiacich s reáliami a kultúrnymi špecifikami, ktoré môžu determinovať priebeh a úspešnosť komunikácie. Výsledkom analýzy by mala byť odpoveď na otázky: Rozvíja niektorá z učebníc pragmatickú kompetenciu explicitnejším alebo implicitnejším spôsobom? Zohľadňuje niektorá z nich vo väčšej miere kultúrny kontext komunikácie?

Analýza učebníc

Nižšie uvedená tabuľka prezentuje kvantitatívne výsledky realizovanej analýzy. Jednotlivé časti lekcí boli klasifikované na základe vopred stanovených analytických jednotiek (dialóg, modelová komunikačná situácia, cvičenie, metapragmatický komentár a lingvoreálne prvky).

Tabuľka: Analýza učebníc

Kritériá analýzy	<i>Hura!!! po polsku 1</i>	<i>Krížom-krážom 1</i>
pragmatické rutiny	0. 17 1. 17 2. 4 3. 5 4. 6 5. 3 6. 22 7. 7 8. 13 9. 19	1. 30 2. 5 3. 3 4. 6 5. 13
dialóg	0. 0 1. 11 2. 1 3. 1 4. 0 5. 0 6. 2 7. 4 8. 10 9. 9	1. 0 2. 5 3. 5 4. 9 5. 6

modelová komunikačná situácia	0.9 1.2 2.0 3.0 4.2 5.1 6.0 7.1 8.5 9.0	1.25 2.8 3.1 4.4 5.3
cvičenie	0.0 1.11 2.2 3.3 4.5 5.2 6.11 7.6 8.18 9.14	1.1 2.10 3.3 4.2 5.4
metapragmatický komentár	0.0 1.0 2.0 3.0 4.0 5.0 6.0 7.0 8.0 9.0	1.0 2.1 3.0 4.0 5.0
sociolingválne prvky	0.1 1.0 2.2 3.1 4.0 5.1 6.0 7.0 8.4 9.0	1.1 2.3 3.0 4.9 5.3

Pragmatické rutiny boli kvantifikované na úrovni jednotlivých lekcí so započítaním iba nových výskytov. Učebnica *Hura!!! po polsku* obsahuje 113 pragmatických rutín, zatiaľ čo učebnica *Krížom-krážom* 57. Rozdiel sa prejavuje nielen v ich počte, ale aj v spôsobe prezentácie: v učebnici *Krížom-krážom* sú rutiny spracované explicitnejšie a systematickejšie, kým v učebnici *Hura!!! po polsku* existuje riziko ich prehliadnutia bez aktívneho zásahu vyučujúceho.

Hoci učebnica *Hura!!! po polsku* obsahuje vyšší počet dialógov (38), tie sú často dostupné výlučne v audio podobe a netvoria integrálnu súčasť jednotlivých lekcí. Naproti tomu učebnica *Krížom-krážom* obsahuje 25 dialógov, ktoré sú však explicitne začlenené do výučbovej štruktúry a podporujú organizáciu mentálneho rámca konverzácie.

V učebnici *Hura!!! po polsku* bolo identifikovaných 72 cvičení, zatiaľ čo v učebnici *Krížom-krážom* ich bolo 24. Učebnica *Krížom-krážom* však navyše obsahovala aj cvičenia zamerané na písanie textov, ktoré podporovali rozvoj dodatočných zručností v oblasti diskurzívnej kompetencie.

Ďalšou analyzovanou kategóriou boli modelové komunikačné situácie, pričom učebnica *Krížom-krážom* vykazuje ich vyšší výskyt (41) v porovnaní s učebnicou *Hura!!! po*

polsku (25). V analyzovaných materiáloch bol identifikovaný iba jeden metapragmatický komentár, ktorý sa nachádzal v učebnici *Krížom-krážom*.

Poslednou analyzovanou kategóriou boli sociolingválne prvky, ktorých vyšší výskyt bol zaznamenaný v učebnici *Krížom-krážom* (16) v porovnaní s učebnicou *Hura!!! po polsku* (9).

V oboch učebniciach nachádzame prvky, prostredníctvom ktorých si učiaci môžu rozvíjať interakčnú kompetenciu. Poľská aj slovenská učebnica obsahujú dialógy a modelové komunikačné situácie, cvičenia, ako aj komponenty prezentujúce kultúrno-spoločenské reálie. Pomer jednotlivých prvkov sa však líši.

Učebnica *Krížom-krážom* je organizovaná koherentnejším a systematickejším spôsobom, pričom obsah je pravidelne prezentovaný prostredníctvom dialógov; sociopragmatické prvky sú tu spracované explicitnejšie. Naopak, v učebnici *Hura!!! po polsku* sú v porovnaní s *Krížom-krážom* tieto prvky skôr implicitné. V oboch učebniciach sa venuje pozornosť rozlišovaniu formálnosti a neformálnosti, ako aj oficiálnosti a hovorovosti používaného jazyka. Učebnica *Krížom-krážom* ponúka viac obsahu zameraného na prezentáciu spoločensko-kultúrnych reálií, zatiaľ čo učebnica *Hura!!! po polsku* obsahuje väčší počet cvičení orientovaných na rozvoj pragmatickej kompetencie. Nižšie uvádzame príklady analyzovaných prvkov na lepšie pochopenie rozdielov medzi klasifikovanými jednotkami analýzy.

1.

- Cześć. Mam na imię Beata. A ty?
- Mam na imię Anna.
- Bardzo mi miło.
- Miło mi.

(dialóg, *Hura!!! po polsku*, s. 10)

Dialóg prezentuje frekventované pragmatické rutiny.

2.

Johanna: Dobrý deň.

Úradníčka: Dobrý deň. Ako sa voláte?

Johanna: Volám sa Johanna Mark.

Úradníčka: Ako, prosím?

Johanna: Johanna Mark.

Úradníčka: Johanna Mark.

Johanna: Áno, správne.

Úradníčka: Odkiaľ ste?

Johanna: Som z Nemecka.

Úradníčka: Z Nemecka..., moment... Čo študujete?

Johanna: Dizajn.

Úradníčka: Hm, zaujímavé. Študujete po slovensky?

Johanna: Nie, študujem po anglicky, ale učím sa po slovensky.

Úradníčka: Aha..., Nech sa páči, tu je kľúč. Izba číslo 1105 B.

Johanna: Prepáčte, izba číslo...

Úradníčka: ... 1105 B.

Johanna: Ďakujem.

Úradníčka: Prosím.

Johanna: Dovidenia.

Úradníčka: Dovidenia.

(dialóg, *Krížom-krážom*, s. 22)

Dialóg ilustruje formálnu komunikáciu v simulovanej, ale reálnej podobe.

3.

Gratulácia: Všetko najlepšie! Veľa zdravia, šťastia a lásky! Nech sa ti darí!

(modelová komunikačná situácia, *Krížom-krážom*, s. 72)

Modelová komunikačná situácia slúži ako ilustrácia realizácie konkrétnej jazykovej funkcie v presne vymedzenej komunikačnej situácii.

4.

Vyberte otázku pre neformálnu komunikáciu.

Ahoj. Ako sa máš Zuzana? Ahoj. Ako sa máte, Zuzana?

Ahoj, vy ste Zuzana? Ahoj, ty si Zuzana?

Ahoj, ja som Zuzana. A ty? Ako sa voláš?

Ahoj, ja som Zuzana. A vy? Ako sa voláte?

Johanna, odkiaľ si? Johanna, odkiaľ ste?

(cvičenie č. 5, *Krížom-krážom*, s. 23)

Cvičenie slúži na fixáciu tykania/vykania, pričom redukuje autentickú komunikatívnu situáciu na kontrolovaný tréning.

5.

Proszę uzupełnić dialogi, posłuchać nagrania i sprawdzić swoje odpowiedzi.

- Dzień dobry.

- Dzień dobry., jak się pani nazywa?

- Nazywam Marta Nowak, a jak się pan?

- Mam imię Andrzej. Nazywam się Kowalski.

- mi.

- Cześć. się masz?

-, a ty?

- Tak,

- wieczór.

- Dobry wieczór. Jak ma na imię?

- Jestem Jan. A jak ma pani na?

- na imię Monika.

- Cześć. Jestem Anka, ty?

- Piotrek.

- Jak się nazywasz?

- się Wójcik.

(cvičenie č. 5a, *Hura!!! po polsku*, s. 11)

Cvičenie je formálne prepojené s dialógom a umožňuje nácvik jazykových rutín v simulovanom komunikačnom kontexte.

Na základe uvedených príkladov možno konštatovať, že učebnice obsahujú komponenty podporujúce nácvik jazykových prostriedkov, ktoré následne umožňujú realizáciu jazykových funkcií. Učebnice tak integrujú výučbu gramatiky, slovnej zásoby, ako aj jazykových jednotiek, čo prispieva k rozvoju pragmatickej a sociolingválnej kompetencie. Obe učebnice poukazujú na rozdiely medzi formálnou a neformálnou komunikáciou a zároveň upozorňujú na odlišnosti súvisiace so sociálnym statusom, vekom a vzťahom medzi komunikantmi.

Záver

Obe učebnice poskytujú materiály podporujúce rozvoj interakčnej kompetencie, avšak učebnica *Krížom-krážom* pristupuje k tomu systematickejším spôsobom vďaka ucelenej štruktúre lekcí, v ktorých sú dialógy ústredným prvkom a na ktorých je založený celý proces učenia sa jazyka. Na základe týchto dialógov sa následne pracuje prostredníctvom cvičení, ktoré umožňujú upevniť komunikačné rutiny. Opakovanie dialógov zároveň podporuje vytváranie mentálnej štruktúry konverzácie v mysli učiaceho sa.

Naopak, učebnica *Hurra!!! po polsku* rozvíja interakčnú kompetenciu skôr implicitným spôsobom, keďže jednotlivé prvky sú menej explicitne prezentované. Po analýze jednotiek v tejto učebnici možno konštatovať, že zodpovednosť za rozvoj interakčnej kompetencie je do značnej miery presunutá na lektora/lektorku. Učebnica obsahuje množstvo dialógov, často výlučne v audio podobe (dialógy v písanej forme sú často kratšie), je menej vhodná na samostatnú prácu študenta, ak je jej cieľom rozvíjať pragmatickú kompetenciu.

Literatúra

- BACHMAN, Lyle – PALMER, Adrian. 1996. *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*. Oxford : Oxford University Press. ISBN 0-19-437148-4.
- BARDOVI-HARLIG, Kathleen. 1999. The interlanguage of interlanguage pragmatics: A research agenda for acquisitional pragmatics. In: *Language Learning*, 49(4), s. 677–713. ISSN 0023-8333.
- BARDOVI-HARLIG, Kathleen. 2009. Conventional expressions as a pragmalinguistic resource: Recognition and production of conventional expressions in L2 pragmatics. In: *Language Learning*, 59(4), s. 755–795. ISSN 0023-8333.
- BARDOVI-HARLIG, Kathleen. 2012. Formulas, routines, and conventional expressions in pragmatics research. In: *Annual Review of Applied Linguistics*, 32, s. 206–227. ISSN 0267-1905.
- BLUM-KULKA, Shoshana – HOUSE, Julianne – KASPER, Gabriele (eds.). 1989. *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood : Ablex Publishing Corporation. ISBN 0-89391-371-1.
- CANALE, Michael – SWAIN, Merrill. 1980. Theoretical aspects of communicative approaches to second language teaching and testing. In: *Applied Linguistics*, 1(1), s. 1–47. ISSN 0142-6001.
- COULMAS, Florian (ed.). 1981. *Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*. The Hague : Mouton Publishers. ISBN 90-279-3345-1.
- GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr. 1998. *Skladba češtiny*. Olomouc : Votobia. ISBN 80-7198-287-2.
- HIRSCHOVÁ, Milada. 2013. *Pragmatika v češtině*. Praha : Karolinum. ISBN 978-80-246-2172-6.
- HUANG, Hui. 2016. Developing interactional competence in dyadic conversations: Cross-language evidence. In: *Rethinking Second Language Learning*. Bristol : Multilingual Matters, s. 187–225. ISBN 978-1-78309-540-7.

- IVANOVÁ, Martina – BEDNARCZYK, Mateusz. 2025. Simulovaná autenticnosť vo výskume medzijazyka. Čo hovoria dáta z rolových hier o formovaní pragmatickej kompetencie v slovenčine ako L2 – prvé výsledky výskumu. In: *Studia Academica Slovaca*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, s. 68–87. ISBN 978-80-223-6085-2.
- KAMENÁROVÁ, Renáta – ŠPANOVÁ, Eva – ĽOS IVORÍKOVÁ, Helena – MOŠAŤOVÁ, Michaela – KRCHOVÁ, Zuzana – TICHÁ, Hana. 2018. *Krížom-krážom. Slovenčina A1*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave. ISBN 978-80-223-4545-3.
- KASPER, Gabriele – DAHL, Merete. 1991. Research methods in interlanguage pragmatics. In: *Studies in Second Language Acquisition*, 13(2), s. 215–247. ISSN 0272-2631.
- KASPER, Gabriele – SCHMIDT, Richard. 1996. Developmental issues in interlanguage pragmatics. In: *Studies in Second Language Acquisition*. Cambridge : Cambridge University Press, s. 149–169. ISBN 0-521-45142-1.
- LIMBERG, Holger. 2015. Teaching how to apologize: EFL textbooks and pragmatic input. In: *Language Teaching Research*, 19(6), s. 700–718. ISSN 1362-1688.
- LEVINSON, Stephen. 1983. *Pragmatics*. Cambridge : Cambridge University Press. ISBN 0-521-22245-1.
- MAŁOLEPSZA, Małgorzata – SZYMKIEWICZ, Aneta. 2020. *Hurra!!! Po polsku 1*. Kraków : Prolog. ISBN 978-83-60229-52-1.
- MEY, Jacob. 2001. *Pragmatics: An Introduction* (2nd ed.). Oxford : Blackwell. ISBN 0-631-22347-4.
- SEARLE, John R. 1979. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge : Cambridge University Press. ISBN 0-521-22815-8.
- Spoločný referenčný rámec pre jazyky (SERR). 2022. *Učenie sa, vyučovanie, hodnotenie*. Bratislava : Štátny pedagogický ústav. ISBN 978-80-8118-282-2.
- TAJEDDIN, Zia – ALEMI, Minoo – PASHMFOROOSH, Roya. 2017. Acquisition of Pragmatic Routines by Learners of L2 English: Investigating Common Errors and Sources of Pragmatic Fossilization. In: *TESL-EJ*, roč. 21, 2017, č. 2, s. 1–21. ISSN 1072-4303.
- ZULOAGA, Margarita Borreguero. 2017. Topic-shift discourse markers in L2 Italian: Paths of acquisition by Spanish speakers. In: *Language, Interaction and Acquisition*, 8(2), s. 173–203. ISSN 1879-1410.

ROZUM AKO ZDROJ MORÁLNEHO ZÁKONA: MÔŽE AUTONÓMIA KONAJÚCEHO V KANTOVEJ ETIKE VIESŤ K SVOJVÔLI?

REASON AS THE SOURCE OF THE MORAL LAW: CAN THE AGENT'S AUTONOMY IN KANTIAN ETHICS LEAD TO ARBITRARINESS?

Denis Dulovics

Katedra filozofie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

ddulovics@umb.sk

Abstract: The study examines whether Kant's understanding of freedom as autonomy of the will leads to subjective arbitrariness or whether it contains rational limits that keep it within the bounds of moral normativity. The point of departure is an analysis of Kant's conception of freedom as belonging to the "world of reason," in which the human being is bound by the moral law and the categorical imperative. The text shows how pure practical reason constitutes the moral law and maxims as autonomously instituted principles of action, and how their binding force rests on the test of universality. Attention then shifts to the limits of autonomy in the context of social life, where individual freedom encounters the demands of coexistence, recognition, and shared norms. Within this framework, critical objections to Kantian ethics are developed, challenging its formalism, its separation of morality from a substantive conception of the good, and its presupposition of atemporal rationality. The study proceeds from the assumption that Kant's position is most fruitfully understood as a form of procedural moral constructivism, in which universality does not lie in the specific content of maxims, but in the way they are rationally formed and reflexively revised.

Key words: autonomy of the will, categorical imperative, freedom, moral law, universality

Úvod

Predstavme si situáciu, v ktorej človek nájde peňaženku plnú peňazí. Nikto ho pri tom nevidel a okolnosti mu dovoľujú, aby si ju ponechal. Napriek tomu sa rozhodne peňaženku vrátiť, nie zo strachu ani kvôli očakávanej odmene, ale preto, že to považuje za správne podľa zásady, ktorú si sám stanovil. V takomto rozhodnutí sa koncentrujú základné prvky Kantovej morálnej filozofie. Východiskom tejto štúdie je Kantovo poňatie slobody ako schopnosti rozumového sebaurčenia, ktoré sa neredukuje na absenciu vonkajších prekážok ani na psychologickú spontánnosť. Sloboda je chápaná ako autonómia praktického rozumu, teda schopnosť byť „sám sebe zákonodarcom“ nezávisle od náklonností, empirických cieľov či spoločenských očakávaní (Kant, 2014). Na tomto pozadí formuluje Kant (2014) kategorický imperatív ako princíp, ktorý prikazuje konať len podľa takej maximy, o ktorej môžeme chcieť, aby sa stala všeobecným zákonom. Práve tu sa otvára otázka, ktorá je predmetom tohto textu.

Hlavnou výskumnou otázkou je, či sloboda chápaná ako autonómia morálneho zákonodarcu nevedie k svojvôli pri tvorbe praktických zákonov alebo či Kantova koncepcia obsahuje rozumové hranice, ktoré takúto svojvôľu vylučujú.

Metodologicky sa text opiera o filozoficko-analytickú interpretáciu Kantových kľúčových diel, doplnenú diskusiou vybraných súčasných autorov. Najprv predstavíme Kantovo poňatie slobody a jeho vzťah k morálnemu zákonu, následne sa zameriame na proces ustanovovania praktických zákonov a záväznosť raz prijatých maxím, potom analyzujeme spoločenský a intersubjektívny rozmer morálnosti a napokon sa venujeme kritickým líniam, ktoré umožňujú prehodnotiť hranice autonómie a ich význam pre súčasné etické myslenie.

Praktický rozum ako zdroj morálnej normativity

Základom etického konania je podľa Kanta (2014) čistý praktický rozum. Praktický rozum sa v jeho koncepcii stáva zdrojom morálnych noriem, pretože by mal byť schopný vytvoriť princípy, ktoré majú normatívnu autoritu bez ohľadu na individuálne túžby či spoločenské zvyklosti. Tento postoj má zásadný dôsledok pre chápanie slobody, na ktorú cez Kantovu prizmu môžeme nazerať ako na autonómiu vôle. Slobodne konať tak neznamená konať podľa pudu alebo záujmu, ale podľa princípu, ktorý si subjekt stanovil ako zákon. Najvšeobecnejšie znenie kategorického imperatívu, ktorý vyjadruje túto zásadu, znie: „Konaj tak, aby maxima tvojho konania mohla byť prijatá za univerzálne platný zákon“ (Kant, 2014, s. 21). Tento imperatív je bezpodmienečný a univerzálny, jeho platnosť nezávisí od konkrétnych okolností, túžob či očakávaných dôsledkov. Keď človek koná v súlade s týmto imperatívom, koná zo slobodnej vôle, pretože podlieha iba tým zákonom, ktoré si autonómne stanovuje sám. Kant túto ideu opiera o predstavu, že sloboda vôle spočíva v nezávislosti rozumu od zmyslovosti: „Oprávnený nárok na slobodu vôle sa zakladá na vedomí a predpoklade nezávislosti rozumu na subjektívne určujúcich príčinách, ktoré patria k zmyslovosti človeka“ (Kant, 2014, s. 75). Ako vysvetľuje aj Palenčár (2019, s. 25), v Kantovej etike je počiatočným bodom morálky „čisto rozumový morálny zákon, fundamentálny princíp povinnosti nezávislý od akýchkoľvek empirických podmienok“. Naopak, ak by konanie sledovalo osobný zisk, prestávalo by byť morálnym a podliehalo by len hypotetickému imperatívu (Kant, 2014), teda imperatívu podmienenému cieľom, nie povinnosťou.

Nehľadiac na to, či hovoríme o kategorickom alebo hypotetickom imperatíve, môžeme sledovať, že morálnym arbitrom nie je žiadna vonkajšia autorita, ale sám rozumne uvažujúci jednotlivec. Tento postoj Kant (2022, s. 148-149) zreteľne formuluje aj vo svojej eseji *Čo je osvietenstvo?*, kde kritizuje neschopnosť človeka používať svoj rozum bez vedenia niekým iným, pričom práve v osvietenstve vidí možnosť prekonania tejto neschopnosti. Túto myšlienku vieme v kontexte jeho ďalších textov interpretovať tak, že sloboda nespočíva v absencii vonkajších prekážok, ale v opretí sa o vlastnú vôľu. „Slobodným nie je subjekt vtedy, keď jeho zámeru nebránia prekážky vonkajšieho sveta, ale vtedy, keď sa zámer niečo realizovať opiera o jeho vôľu. Akonáhle človek koná podľa vôle a nie pod tlakom prirodzenej, zmyslovej príčinnosti, koná slobodne“ (Sedová, 2021, s. 91). Len ak konáme z vlastného rozumovo vedeného presvedčenia, môžeme byť považovaní za morálneho aktéra. Kant (2014) tým zároveň načrtáva obraz človeka ako bytosti patriacej do „sveta rozumu“, ktorej konanie neurčuje prírodná kauzalita, ale autonómia myslenia a vôle. Ako sám tvrdí: „Rozum musí sám seba chápať ako pôvodcu svojich princípov, ktorý je nezávislý na cudzích vplyvoch“ (Kant, 2014, s. 67). Ak majú byť morálne princípy záväzné, podľa Kanta nemôžu byť odvodené z vonkajších vplyvov. Ich záväznosť spočíva v tom, že vychádzajú z rozumu samotného aktéra, a nie z tradície, autority či aktuálnej situácie. Skutočnosť, že Kant tvorbu maxim umiestnil do samotného aktéra morálneho konania, predstavuje jeden z najvýznamnejších Kantových prínosov a zásadnú zmenu v chápaní zdroja morálnej záväznosti. Ako uvádza Palovičová (2007, s. 165): „Kant sa rozchádza s celou tradíciou etiky, ktorá hľadala zdroj morálnej záväznosti v ľudskej prirodzenosti, v tradícii a božskej či svetskej autorite“. Morálny zákon už nie je odvodený zvonka, ale stáva sa výsledkom autonómneho určenia jednotlivca ako rozumnej bytosti. Ak následne konáme v súlade s touto maximou, môžeme o sebe hovoriť ako o racionálnych morálnych aktéroch. Práve v tejto schopnosti určovať si vlastné zákony spočíva ľudská sloboda.

Zároveň však treba upozorniť, že samotné prijatie maximy ako záväznej ešte neznamená, že ju jednotlivec bude schopný vždy dodržiavať. Stanovenie pravidla je síce aktom

autonómie, no praktická realizácia tohto pravidla môže zlyhať, či už v dôsledku vonkajších okolností alebo vnútornej slabosti. Napriek tomu Kantov rámec umožňuje aj spätnú reflexiu morálneho zlyhania, ktorá je integrálnou súčasťou praktického rozumu. Tým, že si jednotlivec uvedomí, že sa mohol zachovať inak, teda že mal možnosť konať morálne, no neurobil tak, prejavuje svoju schopnosť hodnotiť konanie z hľadiska normy, ktorú si sám rozumovo ustanovil, a rozumie tomu, že sa od nej nemôže odkloniť. Tento aspekt zdôrazňuje Cohen (1996, s. 171): „... kantovská osoba tvorí zákon, ale nemôže ho zrušiť, pretože je od prírody určená na to, aby ho tvorila spôsobom, ktorým ho tvorí, a to, čo je určená vytvárať, nesie v sebe prirodzenú autoritu samotného rozumu“. Slobodne ustanovený morálny zákon nie je niečím, čo možno svojvoľne meniť alebo odvolať. Práve naopak, jeho záväznosť spočíva v tom, že vychádza z prirodzenej autority rozumu ako univerzálneho zdroja normativity. Sloboda jednotlivca sa tak neprejavuje v tom, že si z času na čas vyberie inú normu podľa okolností, ale v aktívnom čine sebaustanovenia, ktorým sa maxima stáva povinnou nasledovania. Ako uvádza Korsgaard (1996, s. 104), „reflexívna štruktúra ľudského vedomia si vyžaduje, aby si sa stotožnil s nejakým zákonom alebo princípom, ktorý bude riadiť tvoje rozhodnutia. Vyžaduje, aby si bol sám sebe zákonom. A práve to je zdroj normativity [...] autonómia je zdrojom záväznosti“. Kantov prístup je tak možné označiť za procedurálny morálny konštruktivizmus, v ktorom hodnoty nie sú odvodené z empirických faktov, ale sú konštituované rozumovým aktom autonómneho subjektu. Praktický rozum určuje normy, ktoré majú byť záväzné preto, že vychádzajú z našej vlastnej racionality ako rozumových bytostí. Tento aspekt je možné nájsť aj v nasledujúcej pasáži zo *Základov metafyziky mravov*: „Ako rozumná bytosť, teda príslušník inteligibilného sveta, nemôže človek myslieť kauzalitu svojej vlastnej vôle nikdy inak než pod ideou slobody; pretože nezávislosť na určujúcich princípoch sveta zmyslov je sloboda“ (Kant, 2014, s. 71). Sloboda človeka tak spočíva v jeho príslušnosti k svetu rozumu, len v rámci tohto sveta je schopný konať autonómne, nezávisle od motivácií prameniacych z empirie, ktoré ho môžu zväzdať k cieľom založeným na túžbach či prospechu.

Z tejto perspektívy vyplýva aj požiadavka nestrannosti morálneho rozhodovania. Ako zdôrazňuje Palovičová (2007, s. 167), „subjekt musí prijímať či poznávať morálne obmedzenia nestranne, t. j. nezávisle od konkrétnych cieľov, po ktorých túži, a konať ako autonómna bytosť na základe princípov, ktoré si stanovil“. Dôležité pritom je, že tieto princípy si jednotlivec nemusí výlučne vytvárať sám, môže ich prijať zo spoločnosti. Morálne záväzné sa však stávajú až vtedy, keď ich jednotlivec reflexívne preskúma a podrobí testu univerzality, teda skúmaniu, či môžu byť považované za zákon platný pre všetkých. To umožňuje rozlíšiť medzi legalitou správania (dodržiavaním spoločenských noriem bez ich reflexívneho osvojenia) a morálnosťou správania (konaním z povinnosti, teda z rešpektu k zákonu, ktorý si jednotlivec autonómne stanovil ako záväzný). Kým legalita môže byť vonkajšia a formálna, morálnosť predpokladá vnútorný súhlas s princípom, ktorý sa stáva motívom nášho konania.

Zásadnou otázkou zostáva, prečo možno proces prijímania takto stanovených maxím považovať za slobodný a nie svojvoľný. Odpoveď spočíva v tom, že základ morálnych noriem je u Kanta daný praktickým rozumom, nie empirickými podmienkami. Tento základ neobmedzuje slobodu jednotlivca tým, že by mu diktoval vonkajšie ciele, ale vytvára rámec, v ktorom sa jednotlivec môže slobodne zaväzovať. Morálne konanie sa tak nedefinuje podľa očakávaného výsledku, ale podľa povinnosti, ktorú si človek sám rozumovo zvolil a ktorá zároveň obstoí v teste univerzality. V rámci takto ustanovených maxím si jednotlivec stanovuje isté sebaobmedzenia. Pokiaľ však vyplývajú z rozumu a sú prijaté slobodne, nepredstavujú popretie slobody, ale jej realizáciu. Ako píše Kant (2014, s. 71): „Myslíme ako slobodní, potom sa presadzujeme do sveta rozumu a ako jeho členovia poznávame autonómiu vôle a jej dôsledky“. Sloboda je tak neoddeliteľne spätá s inteligibilným svetom a zároveň predpokladá

prijatie zodpovednosti za vlastné konanie. Túto skutočnosť reflektuje Stachoň (2017, s. 70): „Každý tak nesie zodpovednosť za dianie dotýkajúce sa ľudskej dôstojnosti. Pretože čistý praktický rozum je u Kanta zákonodarný... Rozum vie zhodnotiť vhodnosť i nevhodnosť inštitúcií, dohôd, zákonov a pod. Kant neočakáva obdržanie slobody zvonku, človek si ju má uvedomiť v rozume“. Na základe uvedeného možno konštatovať, že prijatie normy je slobodným aktom jednotlivca a jej následné dodržiavanie je prejavom tej istej slobody. Kant (2014, s. 65) túto rovnicu vyjadruje jasne a stručne: „Slobodná vôľa a vôľa podriadená zákonu je jedno a to isté“. Nie je ale slobodou meniť tieto normy ex post podľa zisku. K teoretickej zmene môže dôjsť iba v prípade, ak je jej cieľom modifikácia normy, ktorá by danú normu lepšie priblížila k morálnemu ideálu – to zároveň implikuje, že sme očividne pri prvom stanovovaní normy urobili procesnú chybu, ale práve reflexia nám ju umožňuje napraviť.

Kde ležia hranice autonómie?

V predkladanej časti chceme poukázať na jednotlivé trecie plochy v diskusii, ktoré s autonómiou jednotlivca súvisia. Napr. skutočnosť, ako môže jednotlivec korigovať svoje konanie. Ako môžeme predpokladať, že toto konanie je autonómne a zároveň má univerzálny charakter a nie je prejavom svojvôle? V Kantovom chápaní nie je možné uvažovať o morálnom konaní, ktoré by zároveň nebolo slobodné. Sloboda sa tak stáva nevyhnutnou podmienkou morálnosti. Podobný názor môžeme nájsť už u Rousseaua (2010, s. 32), ktorý píše: „Vzdať sa svojej slobody znamená vzdať sa svojho ľudského postavenia, svojich ľudských práv a dokonca svojich povinností [...] Je to úplne nezlučiteľné s ľudskou prirodzenosťou, veď keď niekoho úplne zbavíme slobody vôle, zbavíme tým jeho činy morálky“. Morálne záväzná povinnosť teda vzniká len zo slobody, a len vtedy možno jednotlivca považovať za zodpovedného za svoje konanie. Ak nie je autonómny zákonodarcom, ak nekoná zo slobodnej vôle, potom jeho konanie nemôže byť morálne v pravom zmysle. Hollander (2023, s. 345) tento obrat od heteronómie k autonómii opisuje takto: „S Kantom sa už ocitáme vo svete filozofie emancipovanej od teológie, vo svete ‚čistého rozumu‘, v ktorom ideálny koncept slobodného jednotlivca vyplýva z analytického racionálneho uvažovania“. V okamihu, keď morálny poriadok prestáva byť garantovaný vonkajšou autoritou, zodpovednosť za ustanovovanie noriem prechádza na samotného človeka. Ten sa stáva subjektom, ktorý má prostredníctvom rozumu schopnosť stanoviť si vlastné morálne zásady. Kritériom platnosti týchto zásad však nemôže byť subjektívne presvedčenie či súhlas spoločnosti, ale test univerzality. Maxima musí byť formulovaná tak, aby mohla byť bez rozporu prijatá každou rozumnou bytosťou. To však neznamená, že každá rozumná bytosť ju skutočne prijme: „Racionálna bytosť nemôže rátať s tým, že aj keby túto maximu presne dodržiavala, tak by práve tejto maxime bola verná každá iná rozumná bytosť“ (Kant, 2014, s. 58). Tento moment nám ukazuje dôležitú dištinkciu. Samotná možnosť univerzálneho prijatia neznamená jeho faktickú všeobecnú platnosť. Racionálne bytosti môžu robiť chyby v hodnotení morálnych maxím, a to nielen vo vzťahu k iným, ale aj vo vlastnom sebahodnotení. Kant tak pristupuje k univerzalite praktických zákonov ako k ideálu normatívnej racionálnej reflexie.

Tým, že posudzovanie morálneho konania presahuje individuálny rámec a zahŕňa aj pohľady iných subjektov, sa otázka morálky rozširuje zo sféry autonómneho jednotlivca na celú spoločnosť. Spoločenský kontext tak vytvára priestor, v ktorom sa morálna autonómia jednotlivca musí vyrovnávať s požiadavkami koexistencie. Stachoň (2017, s. 71) túto dimenziu výstižne charakterizuje: „Vonkajšia sloboda znamená nezávislosť človeka od ľubovôle niekoho iného [...] tým súčasne možnosť konať podľa svojho vlastného cieľa. Nie je to sloboda ‚robiť si, čo chcem‘, ale vo svojom uplatnení je táto sloboda obmedzená na predpoklad zhody všetkých ostatných občanov podľa všeobecného zákona, ku ktorému mohol dať svoj súhlas“. Z toho

vyplýva, že pre fungovanie spoločnosti je nevyhnutná minimálna zhoda na určitých pravidlách či normách, ktoré budú uznávané ako záväzné. Ak však máme byť súčasťou takejto spoločnosti a zároveň si zachovať vnútornú slobodu, predpokladá sa, že prijmem zodpovednosť za svoje konanie. Táto zodpovednosť má dvojaký rozmer: voči sebe samému ako autonómnemu zákonodarcovi a voči druhým, ktorí sú spolunositeľmi spoločného morálneho poriadku. Otázka teda znie: Máme väčšiu zodpovednosť voči spoločnosti alebo voči sebe samým? „Paradoxom sa zodpovednosť stáva, ak v rámci spoločnosti naruša jej stabilitu, ak imperatív vlastnej zodpovednosti prijíma určité empirické podmienky, ktoré dovoľujú, aby sa jednotlivec dostal do rozporu medzi tým, čo sa požaduje, a tým, aký skutočne je“ (Stachoň, 2017, s. 69). Z Kantovho hľadiska však zostáva základom zodpovednosti práve vernosť sebe ako slobodnej rozumnej bytosti, ktorá si slobodne zvolila určité maximy ako záväzné. V takom prípade sa morálna povinnosť môže prejavovať aj ako odmietnutie spoločenského nátlaku, najmä v situácii, keď spoločnosť opustila praktický zákon, ktorý jednotlivec stále považuje za správny. Práve v týchto situáciách sa ukazuje potenciálne slabé miesto Kantovho prístupu, ktoré tkvie v tom, že človek nie je vždy schopný zachovávať svoje maximy. Životné okolnosti môžu obmedziť nielen slobodu jednotlivca, ale aj jeho praktickú schopnosť konať morálne. Na túto skutočnosť reaguje Honneth (2018, s. 175), keď tvrdí, že „neformálne uznaným priestorom na nasledovanie takých morálnych noriem, s ktorými môže rozumovo súhlasiť, dochádza k súhlasu všetkých priamo či nepriamo dotknutých osôb“. V Honnethovom (2018) chápaní morálna sloboda vyžaduje nielen individuálne odhodlanie konať racionálne, ale aj sociálne prostredie, ktoré to umožňuje, priestor vzájomného uznania a spoločne reflektovaných noriem. Tam, kde právo neurčuje záväzné konanie, by mal jednotlivec mať slobodu riadiť sa zásadami, ktoré považuje za racionálne. Táto sloboda však nie je čisto individuálnym aktom, ale závisí aj od uznania zo strany ostatných, čím sa vraciame k myšlienke, že morálnosť je vždy zároveň osobná aj spoločenská úloha.

Buď sa členovia spoločnosti správajú morálne na základe slobodného, autonómneho uvažovania, alebo iba pod vplyvom istého nátlaku. Ak by sme hovorili o nátlaku ako o primárnom motíve konania, potom by takýto spôsob konania nebolo možné považovať za morálny. V Kantovej etike je totiž nátlak nezlučiteľný s morálnosťou. Morálne je len to konanie, ktoré vychádza z povinnosti slobodne prijatej autonómnym rozumom. Treba si však uvedomiť, že morálka spoločnosti nie je automaticky súborom maxim, ku ktorým každý jej člen dospel na základe vlastného uvažovania. Skôr sa javí ako systém axiomaticky zakorenených pravidiel, zákazov a príkazov, ktoré jednotlivci prijímajú často nekriticky a bez reflexie. Morálny zákon v spoločenskom kontexte tak nie je vždy výsledkom autonómnej sebaustanovenej normativity, ale je skôr výsledkom socializačných procesov, konformity či obavy zo sankcie. Klemme (2017, s. 52) v tejto súvislosti vysvetľuje: „V zmysle Kantovej etiky konám morálne, ak konám z povinnosti, [iba vtedy] má moje konanie vnútornú hodnotu (morálnosť)“. Vzápätí však dopĺňa: „Ak je však moje konanie primárne motivované snahou o blaženosť, konám buď jednoducho podľa povinnosti (legálnosť), alebo v rozpore s povinnosťou“ (Klemme, 2017, s. 52). Ak jednotlivec nepociťuje vnútornú povinnosť konať v súlade so svojimi vlastnými maximami, ale koná len preto, že sa usiluje prispôbiť spoločenskému prostrediu, potom jeho konanie síce môže byť spoločensky akceptovateľné, ale nie je slobodné.

Z toho vyplýva dôležitá konzekvencia: ak sa človek správa „morálne“ len v tom zmysle, že nasleduje vonkajšie normy bez ich reflexie, potom môže tieto normy kedykoľvek zmeniť, ak sa mu zmena javí výhodná a zároveň nie je spojená so sankciou. Takto sa morálny zákon relativizuje, stáva sa nástrojom prispôsobovania a kalkulácie, nie prejavom vnútorného záväzku. Týmto spôsobom sa oslabuje vnútorná sloboda, pretože naše rozhodovanie začínajú určovať externé faktory. Tieto faktory sa postupne stávajú dominantnými a vedú naše konanie,

ako keby sme boli živočíchmi ovládanými prírodnou kauzalitou, ktorú Kant (2014) spája s pudovosťou a nutnosťou. V takomto stave už jednotlivец nie je autonómnym morálnym aktérom, ale skôr pasívnym článkom v sieti príčinných vzťahov.

Táto realita odhaľuje zásadné napätie medzi ideálom autonómneho morálneho aktéra, ako ho definuje Kant, a skutočnými podmienkami ľudského života, ktoré sú často determinované okolnosťami, potrebami či vonkajšími očakávaniami. Jednotlivec môže byť obmedzený v schopnosti konať morálne nielen spoločenským tlakom, ale aj vlastnou emocionalitou, fyzickými obmedzeniami či individuálnym chápaním dobra. Práve tu sa otvára priestor na kritiku Kantovho konceptu praktického rozumu a kategorického imperatívu, ktorú podrobnejšie rozoberáme v nasledujúcej časti.

Praktické zákony a kategorický imperatív: námietky a kritika

Kant (2014) vo svojej etickej teórii pristupuje k človeku takmer výlučne ako k rozumovej bytosti, pričom do značnej miery opomína jeho ďalšie stránky, emocionalitu, telesnosť a animálnosť. Túto skutočnosť vo svojej knihe *Frontiers of Justice* kritizuje napr. Nussbaumová (2006), ktorá odmieta ostré rozdelenie človeka na racionálnu (inteligibilnú) a zmyslovú (empirickú) bytosť. Nussbaumová (2006) zdôrazňuje, že človek je vždy spojením týchto dvoch stavov a že každé normatívne uvažovanie, ktoré ich od seba striktné oddeľuje, ignoruje skutočnú povahu ľudskej skúsenosti. Pri rozhodovaní človek totiž nikdy nie je celkom oslobodený od svojho kontextu, vnímania okolitého sveta a podmienok, v ktorých koná. Tým akoby oslaboval celostný obraz človeka. Ako uvádza aj Palovičová (2004, s. 636): „Je otázne, či je rozum schopný vyňať sám seba zo všeobecne konštruovaného poriadku sveta a konštruovať nový poriadok sveta“. Môžeme teda vidieť, že Kantovo chápanie človeka ako inteligibilnej bytosti čistej vôle ostro kontrastuje s empirickou realitou ľudskej existencie. Na túto skutočnosť nadväzuje aj MacIntyre (2006, s. 496), ktorý pripomína, že „morálne pravidlá možno identifikovať a charakterizovať iba ako súčasť konkrétnej koncepcie ľudského dobra a spôsobov jeho dosiahnutia. Morálne otázky analyzované oddelene, v izolácii od širších kontextov, sa vždy budú javiť ako racionálne nezodpovedateľné“. Inými slovami, každé praktické pravidlo je vždy nejako previazané s určitou ideou dobra, a teda s konkrétnou predstavou o tom, čo má ľudský život naplňať. MacIntyre (2004) taktiež poukazuje na skutočnosť, že u Kanta prestáva byť cieľom morálky šťastie, a teda sa vytráca spojenie medzi morálnosťou a dobrom v zmysle plnosti života. Ak sa na túto kritiku pozeráme cez prizmu slobody v Kantovej koncepcii, tak môžeme povedať, že človek zostáva slobodný práve vtedy, keď sa podrobuje zákonom, ktoré si stanovil autonómne, a nie zo zreteľom na následky alebo subjektívne túžby.

Z daných kritik vyplývajú viaceré dilemy. Buď vytvárame praktické zákony, ktoré síce vychádzajú z konkrétnej predstavy o dobrom živote, ale tým zároveň strácajú univerzálnu platnosť, pretože sú ovplyvnené externými faktormi. Alebo sa pokúšame vytvoriť čisto formálne univerzálne zákony, ktoré síce môžu platiť pre všetkých, no ostávajú vágne a prakticky prázdne, pretože nám nič konkrétne nepovedia o tom, ako máme konať v reálnych situáciách. Palovičová (2007, s. 169) tento problém formuluje výstižne: „Univerzalistické chápania morálky musia stroskotať, pretože ak odlúčime morálne pravidlá, ktoré vymedzujú správne konanie, od koncepcií ľudského dobra, nedokážeme ich adekvátne zdôvodniť“. Kant (2014) by sa voči tejto výhrade obhajoval tým, že praktickým zákonom priznal neinferenčný status: nie sú odvodené z empirických faktov ani z konkrétnych cieľov, ale majú svoj pôvod *a priori* v samotnom rozume. „Všetky mravné pojmy majú svoj pôvod *a priori* v rozume [...] nemôžu byť získané abstrakciou zo žiadnych empirických poznatkov [...] v čistote ich úsudku spočíva ich hodnota, kvôli ktorým nám slúžia ako najvyššie praktické princípy“ (Kant, 2014, s. 31). Hoci Kant takto zakladá morálnosť v samotnej racionalite, otázka spojenia morálnych noriem s konkrétnym chápaním

dobra ostáva naďalej otvorená. Je totiž oprávnené pýtať sa, či čistý praktický rozum stačí ako jediný normatívny základ alebo či by do procesu morálneho uvažovania nemali byť zapojené aj empatická schopnosť, sociálne podmienky a historická skúsenosť jednotlivca. Diskusia nám predostiera dôležitú vec – je ňou spochybnenie univerzality praktických zákonov, v zmysle konkrétneho obsahu. Pretože morálne postoje v spoločnosti nie sú nikdy nemenné a nespochybniteľné. MacIntyre (2004, s. 309) Kantov koncept univerzality spochybňuje historicko-kultúrnym argumentom: „Princípy, ktoré Kant prezentoval ako univerzálne a nutné princípy ľudskej mysle boli v skutočnosti iba princípy typické pre určitú dobu [...] tak i to, čo pokladal za princípy a predpoklady morálky o sebe, sa ukázalo byť princípmi protestantizmu, ktorý položil základy moderného individualizmu. A tak sa tento nárok na univerzálnosť zrútil“. MacIntyrova (2004) výčitka teda nesmeruje len ku Kantovej dôvere v autonómneho jednotlivca, ale najmä k predpokladu nadčasovej racionality, ktorá sa môže javiť ako historicky podmienená. Aj keď Kant (2014) sám pripúšťa, že iné rozumné bytosti nemusia konkrétnu maximu prijať, predpokladá zároveň, že ich rozumová štruktúra je v princípe zhodná, a práve to neskorší kritici spochybňujú. Súčasne sa však ukazuje, že univerzálnosť by sme nemali hľadať v obsahu maxím, ale v spôsobe ich formovania. Práve v tejto formalistickej rovine sa nachádza Kantov najväčší prínos. To, čo zostáva univerzálne, sú dva základné predpoklady. Po prvé, k maxime dospievame slobodne, ako autonómne bytosti a členovia inteligibilného sveta. Po druhé, maximy, ktoré si v danom akte formujeme, chápeme ako maximy, ktoré by mohli byť všeobecne prijaté, teda ako také, ktoré by prešli testom univerzality.

Pri tomto chápaní test univerzality nepredpokladá faktické prijatie maximy všetkými racionálnymi bytosťami, ale možnosť prijatia na základe autonómneho posúdenia. Každý jednotlivec je tak schopný sám vyhodnotiť platnosť určitého praktického zákona, a tým sa stáva subjektom morálneho hodnotenia aj nositeľom jeho záväznosti. Viacero autorov pripomína, že hodnoty, ktoré prostredníctvom maxím sledujeme, sú ovplyvnené aj tým, ako človek chápe seba, iných a svet vôbec. Palovičová (2004, s. 404) zdôrazňuje, že „ľudský vzťah k svetu, k sebe samému a iným ľuďom nie je neutrálny [...] Svet je morálnym priestorom, ktorý je zaťažený hodnotami, a človek má vždy určité porozumenie seba samého a svojho sveta“. Predstava, že morálne hodnoty spoznávame výhradne *a priori* prostredníctvom rozumu, je tak oprávnené spochybnená. Ak sa pýtame na univerzálnu platnosť samotných maxím, ich normatívna absolútnosť sa javí ako problematická. Práve preto by sa dôraz mal presunúť na neustálu reflexiu a prehodnocovanie platnosti praktických zákonov, ktoré považujeme za záväzné. Ako zákonodarcovia svojich vlastných maxím im môžeme prisudzovať iba istú mieru univerzálnosti, vedomí si toho, že tento proces podlieha korekciám. Takýto postoj predpokladá otvorenosť voči omylnosti aj voči zmenám, ktoré sa v morálnom uvažovaní prirodzene objavujú. Ako ale upozorňuje Korsgaard (1996, s. 103), subjekt nemôže neustále robiť výnimky „len pre túto jednu situáciu“ – tým by sme totiž z dlhodobého hľadiska stratili svoju vlastnú identitu. To nám ukazuje, že kruciálnou problematikou, ktorú nie je možné opomenúť, je skutočnosť, že autonómne prijatie noriem formuje aj našu identitu, naše vlastné ja. Aj keď sa usilujeme konať v súlade s praktickými zákonmi, naša morálna konzistentnosť je vždy krehká a podmienená, čím sa opäť potvrdzuje, že proces morálnej sebaformácie si vyžaduje neustálu reflexiu a sebadisciplínu. Je rovnako potrebné podotknúť, že ak sa náš praktický zákon modifikuje, pretože sa viac priblíži k poznaniu ideálneho stavu morálneho zákona a následne sa pevne a dlhodobo držíme danej modifikácie, nemôžeme hovoriť o svojvoľnosti.

Ak sa zameriame výlučne na formálnu a procesnú stránku ustanovovania praktických zákonov, ukazuje sa, že môže vzniknúť veľké množstvo praktických zákonov, ktoré však už nemusia mať zachovanú univerzálnu podobu v rovine obsahu. Práve v tejto pluralite sa ukazuje Kantov význam ako normatívneho formalistu, ktorý poskytuje rámec na posudzovanie konania

bez vopred určenej obsahovej morálky. Týmto prístupom sa zároveň otvára možnosť, že budeme musieť reflektovať variabilitu maxím, ktoré si jednotlivci volia, hoci všetky prešli rovnakým procesom sebaustanovenia. Je totiž potrebné reflektovať skutočnosť, že často naše praktické zákony nemusia byť konzistentné. Ako uvádza MacIntyre (2006, s. 493): „Nielen, že sa ľudia nezhodujú navzájom, dokonca ani samotný jednotlivec nedáva na každú z týchto [morálnych] otázok jasnú a konzistentnú množinu odpovedí. Zdá sa, že do istej významnej, hoci bližšie neurčenej miery sú tieto nezhody u jednotlivcov prítomné; jeden a ten istý jednotlivec sa vznáša medzi dvoma a viacerými súperiacimi presvedčeniami a za istých okolností a v istých kontextoch sa raz prikláňa k jednému a raz k druhému“. Ak pritom sledujeme vzťah medzi praktickými zákonmi a slobodou, zachovanie slobody musí byť garantované aj pri prijímaní týchto pluralitných maxím. Inými slovami, aj v prípade, že obsah daného praktického zákona nie je univerzálny v tradičnom zmysle, jeho formálna záväznosť musí byť založená na slobodnom akte vôle, ktorým si jednotlivec danú maximu ustanovuje ako hodnú nasledovania.

Problematickým sa pre nás ale javí požiadavka poznávania maxím *a priori*. To by totiž neposkytovalo možnosť ich reflexie. V takom prípade totiž vôľa nie je určovaná rozumom, ale determinovaná niečím vonkajším, čím sa z morálneho konania stáva len stratégia či prispôsobenie sa okolnostiam, a teda popretie autonómie ako základu morálnosti. To v tomto texte nedokážeme jednoznačne vylúčiť, môžeme ale upriamiť pozornosť na to, že v reflexii hrá naďalej kľúčovú úlohu rozum. Ak preto chceme uvažovať o praktických zákonoch, ktoré si zachovávajú normatívnu silu a zároveň rešpektujú pluralitu ľudského prežívania a historických okolností, nevyhnutne sa dostávame k potrebe ich neustálej reflexie a korekcie. Autonómia, ako ju chápe Kant (2014), ostáva dôležitým východiskom, no nie ako rigidný systém, ale ako otvorený rámec, ktorý si vyžaduje osobnú i spoločenskú zodpovednosť za formulovanie a udržiavanie morálnych noriem. Práve v tejto napätosti medzi formálnym ideálom a konkrétnou praxou sa dnes nanovo otvára otázka, čo znamená konať morálne ako slobodná rozumná bytosť.

Záver

Štúdiá sa zameriavala na vzťah medzi slobodou, praktickými zákonmi a morálnym konaním v Kantovej etike s cieľom zodpovedať otázku, či autonómia morálneho zákonodarcu vedie k svojvôli, alebo či je obmedzená istými hranicami. Analýza ukázala, že Kantova (2014) koncepcia slobody, založená na autonómii a sebazákonodarstve, prostredníctvom svojej procedurálnej štruktúry poskytuje účinný mechanizmus na obmedzenie svojvôle pri ustanovovaní maxím. Kantovo poňatie slobody predstavuje konceptuálne náročný, no koherentný rámec, v ktorom je normativita odvodená výlučne z praktického rozumu.

Sloboda pre Kanta (2014) nie je daná vonkajšou voľnosťou konať, ale vnútorným súladom medzi rozumovým presvedčením a skutkom. Je to sloboda formovaná v interakcii so sebou samým ako vnútorný dialóg alebo aj ako vnútorný konflikt medzi tým, čo by som mal urobiť, a tým, čo naozaj konám. Ako uvádza Sedová (2021, s. 85), ide o „dialóg, ktorý sa od čias Sokrata nazýva myslením, alebo o vnútorný zápas medzi tým, čo by som robíť mal, a tým, čo naozaj robím“. Práve v tomto napätí sa ukazuje zmysel Kantovej etiky – mať presne stanovené pravidlá a usilovať sa ich dodržiavať, a ak ich nedodržíme, uvedomiť si to a reflektovať túto skutočnosť. Dôležité je, že praktický zákon nie je úplne nemenný, môže sa revidovať v čase na základe reflexie, no problém nastáva vtedy, keď sa odkláňame od vlastných maxím nie z rozumových dôvodov, ale pre výhody či pohodlie. V takom prípade sa vytráca záväznosť aj autonómia, čím sa narúša samotný základ morálneho konania. Slobodu, ako ju chápe Kant (2014) môže človek nadobúdať len vtedy, keď nie je určovaný ničím iným ako vlastným rozumom. Slobodu tak môžeme uskutočňovať iba ako členovia inteligibilného sveta, teda ako

bytosti, ktoré si samy určujú zákon. V otázkach morálneho konania sme slobodní len vtedy, ak sú naše maximy ustanovené rozumom a nie ovplyvnené vonkajšími alebo pudovými determinantmi.

Kategorický imperatív ako test univerzality stanovuje formálne kritérium, ktoré bráni tomu, aby sa maximy stali nástrojom subjektívnych preferencií. Tento formálny aspekt je zároveň dôvodom, prečo možno Kantovu (2014) teóriu interpretovať ako procedurálny morálny konstruktivizmus. Otázkou však zostáva, do akej miery je tento model kompatibilný s empirickou realitou ľudského života, ktorá je kontextuálna, emocionálne podmienená a sociálne determinovaná. Kritiky (MacIntyre, 2004; Nussbaum, 2006) upozorňujú, že Kantova racionalistická antropológia môže nedostatočne reflektovať tieto dimenzie, čím vzniká medzera medzi ideálnym normatívnym rámcom a praktickou uskutočniteľnosťou morálnej autonómie.

Napriek týmto výhradám možno konštatovať, že Kantovo (2014; 2022) chápanie autonómie poskytuje dôležité východisko, ktorým je neukotvenie normativity v obsahu, ale v procese, teda v spôsobe, akým subjekt formuluje a prijíma maximy. Tým súčasne zachováva možnosť kritiky, reflexie a racionalizácie morálnych postojov. Kantova koncepcia je preto aktuálna aj dnes: ponúka model morálnej agentnosti, ktorý zdôrazňuje vnútornú zodpovednosť, racionálnu sebadisciplínu a ochotu revidovať vlastné presvedčenia vo svetle rozumu. Takto chápaná autonómia predstavuje normatívny ideál.

Literatúra

- COHEN, Gerald Alan. 1996. Reason, humanity, and the moral law. In: KORSGAARD, Christine. 1996. *The sources of normativity*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. s. 167-188. ISBN 978-0-521-55960-7.
- HOLLANDER, Pavel. 2023. *Sloboda – slovo a čin : Od antiky po woke*. Bratislava : Kaligram, 2023. 607 s. ISBN 978-80-8224-007-1.
- HONNETH, Axel. 2018. *Právo svobody – Nárys demokratické mravnosti*. Praha : Filosofia, 2018. 614 s. ISBN 978-80-7007-544-9.
- KANT, Imanuel. 2014. *Základy metafyziky mravů*. Praha : Oikymenh, 2014. 103 s. ISBN 978-80-7298-501-2.
- KANT, Imanuel. 2022. *Kritika praktického rozumu*. Praha : Oikymenh, 2022. 181 s. ISBN 978-80-7298-549-4.
- KLEMME, Heiner F. 2017. Immanuel Kant. In: POLLMANN, Arnd – LOHMANN, Georg (eds.). *Ľudské práva*. Bratislava : Kaligram, 2017, s. 51 – 59. ISBN 978-80-8101-960-9.
- KORSGAARD, Christine. 1996. *The sources of normativity*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. 273 s. ISBN 978-0-521-55960-7.
- MACINTYRE, Alasdair. 2004. *Ztráta ctnosti – K morální krizi současnosti*. Praha : Oikymenh, 2004. 332 s. ISBN 80-7298-082-3.
- MACINTYRE, Alasdair. 2006. Privatizácia dobra (Inauguračná prednáška). In: *Filozofia*, roč. 61, č. 6, s. 489–501. ISSN 2685-7061.

- NUSSBAUM, Martha. C. 2006. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge : Harvard University Press 2006. 512 s. ISBN 978-0674024106.
- PALENČÁR, Marián. 2019. Teoreticko – metodologické východiská bioetických skúmaní. In: *Problém smrti a umieranie v medicíne a zdravotníctve (Reflexia teoreticko-metodologických východísk a súčasných diskusií)*. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2019. 11-87 s. ISBN 978-80-555-2360-6.
- PALOVÍČOVÁ, Zuzana. 2004. Etika a princíp autenticity. In: *Filozofia*, roč. 59, 2004, č. 9, s. 627-640. ISSN 2685-7061.
- PALOVÍČOVÁ, Zuzana. 2004. Identita a dobro. Morálna teória Ch. Taylora. In: *Filozofia*, roč. 59, 2004, č. 6, s. 401-415. ISSN 2685-7061.
- PALOVÍČOVÁ, Zuzana. 2007. Autonómia vôle ako základ morálneho konania. In: *Filozofia*, roč. 62, 2007, č. 2, s. 164-175. ISSN 2685-7061.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques. 2010. *O spoločenskej zmluve*. Bratislava : Kaligram, 2010. 167 s. ISBN 978-80-8101-248-8.
- SEDOVÁ, Tatiana. 2021. Fenomén ľudskej dôstojnosti, jej pojem a vzťah k ľudským právam. In: *Filozofia*, roč. 76, 2021, č. 5, s. 317-332. ISSN 2685-7061.
- STACHOŇ, Marek. 2017. *Sociálna filozofia I. Kanta*. Banská Bystrica : Belianum, 2017. 175 s. ISBN 978-80-557-1333-5.

TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ POPULARIZÁCIE PREKLADOVEJ LITERATÚRY NA SLOVENSKU PO ROKU 1989

THEORETICAL FRAMEWORK OF THE POPULARISATION OF TRANSLATED LITERATURE IN SLOVAKIA AFTER 1989

Vanda Koniarová

Katedra anglistiky a amerikanistiky, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

vanda.koniarova @umb.sk

Abstract: This paper examines the theoretical framework of the role of social, cultural, and public institutions, as well as publishers, in the popularisation of translated literature in Slovakia after 1989. It assumes that the popularisation of translated literature constitutes a complex cultural process in which aesthetic, political, economic, and ideological factors intersect. In this context, translated literature is understood as a cultural asset whose social visibility, reception, and symbolic value are shaped by a network of institutional actors and their mediation strategies. The theoretical framework draws on translation studies, sociology of translation, and historical research, and is grounded in the notion of translation as a part of the cultural system. Particular attention is paid to the period following 1989, which represents a fundamental turning point in Slovak literary, cultural, and social life. Nevertheless, the popularisation of translated literature has received only limited attention in the Slovak context, and systematic research addressing it as a structured and historically conditioned phenomenon is largely absent. This paper, therefore, argues for a shift away from an exclusively text-oriented approach towards an analysis of the social and institutional functioning of translation. It does not aim to provide a comprehensive analysis of popularisation practices, but it seeks to establish a theoretical and methodological framework that will serve as a foundation for the forthcoming doctoral dissertation.

Key words: institutions, periodicals, popularisation, translated literature, reception of translated literature

Úvod

Popularizácia prekladovej literatúry nie je automatický proces, ale premyslená činnosť vydavateľstiev, časopisov, kultúrnych a verejnoprávnych inštitúcií. Prekladový text nevstupuje do cieľovej kultúry samovoľne (Djovčoš – Šveda, 2017). Výber textov na preklad, ale aj ich miesto v našom literárnom kánone formujú viaceré faktory (Bednárová – Kusá – Rybárová, 2024), preto je dôležité uvedomiť si, že spôsob integrácie do cieľovej kultúry nezávisí iba od prekladateľa, ale v zásadnej miere od inštitúcií, ktoré preklad sprostredkujú verejnosti.

Popularizácia prekladovej literatúry predstavuje kľúčovú aktivitu, bez ktorej by poznanie diel, ktoré vstupujú do nášho kultúrneho, literárneho a spoločenského priestoru, zostalo výrazne obmedzené. Práve prostredníctvom popularizačných mechanizmov sa prekladové diela stávajú pre čitateľov uchopiteľnými, interpretovateľnými a rovnako aj spoločensky rezonujúcimi. Samotná popularizácia nie je statickým javom, ale procesom, ktorý sa neustále vyvíja a prispôbuje meniacim sa formám kultúrnej komunikácie.

Napriek jej významu popularizácia prekladovej literatúry v slovenskom kontexte po roku 1989 nebola doposiaľ systematicky skúmaná. Existujúce výskumy sa sústreďia prevažne na preklad, prekladateľské stratégie alebo prekladateľov, zatiaľ čo mechanizmy, prostredníctvom ktorých sa prekladová literatúra dostáva do verejného diskurzu, nadobúda viditeľnosť a kultúrnu legitimitu, zostávajú analyzované skôr čiastkovo. Absentuje pohľad, ktorý by popularizáciu uchopil ako súčasť širšieho literárneho a kultúrneho poľa. Translatológia sa pôvodne sústredila na jazyk a text, no „kultúrny obrat“ ukázal, že preklad je

predovšetkým kultúrny akt, formovaný normami, mocenskými vzťahmi a historickým kontextom. Práve tento posun otvoril priestor pre skúmanie mechanizmov, ktoré určujú postavenie prekladu v kultúre (Bassnett, 2002).

Príspevok sa zameriava na popularizáciu prekladovej literatúry na Slovensku po roku 1989, teda na obdobie spoločenskej, politickej a kultúrnej transformácie, ktorá výrazne ovplyvnila podmienky produkcie, recepcie a sprostredkovania prekladu. Východiskom analýzy je predpoklad, že literárne periodiká a kultúrne inštitúcie sú kľúčovými aktérmi popularizačných stratégií. Cieľom príspevku je zmapovať popularizáciu prekladovej literatúry ako historicky podmienený a inštitucionálne sprostredkovaný proces a identifikovať stratégie, prostredníctvom ktorých sa preklad po roku 1989 stáva súčasťou slovenského kultúrneho a literárneho priestoru, so zameraním na úlohu literárnych periodík a ich premeny. Text slúži ako teoretické a metodologické východisko pre pripravovanú dizertačnú prácu, ktorá sa bude ďalej rozvíjať prostredníctvom rozsiahlejšej empirickej analýzy.

Popularizácia prekladovej literatúry

Popularizácia nepredstavuje jednotný, jednoznačne vymedzený pojem, ale zahŕňa rôzne prístupy a praktiky, ktoré sa líšia podľa kontextu, aktérov a komunikačných cieľov. Na účely tohto príspevku popularizáciu chápeme ako šírenie vedeckých a kultúrnych poznatkov prístupným, všeobecne zrozumiteľným spôsobom (Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. v. popularizácia). Popularizácia je cieleň proces sprístupňovania vedeckých, umeleckých a kultúrnych poznatkov širšiemu publiku, pri ktorom sa obsah prenáša do zrozumiteľných komunikačných foriem primeraných skúsenostiam a očakávaniam nešpecializovaného recipienta. Neznamená zjednodušenie na úkor významu, ale mediáciu medzi expertízou a verejnosťou, ktorá umožňuje poznatkom vstupovať do verejného diskurzu a kultúrneho obehu (Corbett, 2006).

V dizertačnej práci budeme popularizáciu identifikovať podľa troch nami vybraných kritérií:

1. funkcia (vysvetľovanie, hodnotenie, kultúrne ukotvenie),
2. diskurzívne prostriedky – využitie interpretačných rámcov (porovnania, hodnotiace argumenty, výber diela a prekladateľa),
3. recipient – komunikácia zameraná na nešpecializovaného recipienta.

V kontexte prekladovej literatúry chápeme popularizáciu nielen ako sprístupňovanie informácií, ale ako mediáciu významu, hodnoty a viditeľnosti prekladu v kultúrnom priestore prostredníctvom interpretačných rámcov a inštitucionálneho sprostredkovania. Popularizačné stratégie vnímame ako spôsoby sprostredkovania prekladovej literatúry. Popularizácia sa iba zriedka vyskytuje v izolovanej podobe, no často vstupuje do kontaktu s ďalšími formami sprostredkovania, z ktorých najvýraznejšou je marketing.

Je však dôležité rozlišovať medzi popularizáciou a marketingom, pretože hranice medzi nimi sú niekedy veľmi nečitateľné a ťažko sa identifikujú. Obe formy komunikácie sa síce zameriavajú na cieľového konzumenta, ich východiská, ciele aj hodnotové rámce sa však zásadne líšia. Popularizácia je primárne orientovaná na sprostredkovanie poznania, vysvetľovanie, kontextualizáciu a interpretáciu obsahu s cieľom podporiť porozumenie, kritickú reflexiu a kultúrnu gramotnosť širšieho publika (Sterk – Van Goch, 2023). V súčasnosti je popularizácia často stotožňovaná s marketingom. My však medzi týmito pojmami vnímame zásadný rozdiel, a preto považujeme za nevyhnutné objasniť naše chápanie popularizácie a marketingu. Marketing chápeme ako komunikáciu, v ktorej dominuje predajná logika (predaj, návštevnosť, zisk), kým popularizácia vychádza primárne z informačno-interpretačnej

logiky (kontext, hodnotenie, kultúrne ukotvenie). Marketing je činnosť, metóda usmerňovania a aktívneho ovplyvňovania hospodárskej činnosti podľa potrieb trhu (Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, s. v. marketing). V oblasti prekladovej literatúry sa tieto dve roviny často prelínajú: marketingové stratégie môžu využívať jazyk a formu popularizácie, zatiaľ čo popularizačné aktivity môžu byť sekundárne zapojené do marketingových kampaní. Práve preto je dôležité sledovať, ktorá logika v konkrétnych praktikách prevažuje.

Pri analýze nám pomôžu naformulované indikátory, ktorými rozlíšime popularizáciu od marketingu:

1. prevaha argumentačno-interpretačného kontextu oproti hodnotiacim tvrdeniam,
2. argumentačný základ, na ktorý text nadväzuje,
3. explicitná tematizácia prekladateľa a prekladateľských rozhodnutí,
4. prítomnosť alebo absencia predajných informácií (cena, dostupnosť, zľavy, distribučné kanály),
5. používanie „call-to-action“ formulácií (objednajte, kúpte, nenechajte si ujsť),
6. štylistické znaky persuasívneho diskurzu (superlatívy, emotívne slogany) (Braca – Dondio, 2023).

S popularizáciou úzko súvisí aj intraprofesijná legitimácia prekladu, teda spôsob, akým odborná komunita vytvára hodnotové kritériá a symbolický kapitál, z ktorého následne čerpá verejná prezentácia prekladovej literatúry legitimitu (Abbott, 1988). Inými slovami, to, ako odborná komunita o preklade hovorí, ako ho hodnotí a legitimizuje, priamo formuje spôsoby jeho verejnej prezentácie. Popularizáciu preto nemožno chápať ako jednosmerný a jednorazový akt sprístupňovania prekladovej literatúry verejnosti, ale ako dlhodobý, obojsmerný proces prebiehajúci medzi odbornou komunitou a širším kultúrnym priestorom.

V príspevku sa sústreďíme najmä na literárne periodiká ako kľúčových aktérov popularizácie prekladovej literatúry. „Časopisecká recepcia sa vyznačuje vysokou mierou operatívnosti: na rozdiel od knižných publikácií, ktorých príprava je časovo náročná, periodiká umožňujú rýchlu reakciu prostredníctvom krátkych ukážok a sprievodných textov. Zároveň poskytujú väčší priestor na tematické a ideové odchýlky, keďže nie sú viazané rovnakými inštitucionálnymi a ideologickými obmedzeniami ako knižný preklad, ktorý sa od oficiálnych línii odchyľuje len výnimočne“ (Vajdová, 2020, s. 99). Na uchopenie súčasných foriem popularizácie prekladovej literatúry je nevyhnutné zohľadniť jej historický vývin, najmä porovnať funkcie a formy popularizácie pred rokom 1989 a po ňom v odlišných politických, kultúrnych a ekonomických podmienkach.

Časopisecké prostredie pred rokom 1989

Pred rokom 1989 nemožno popularizáciu prekladovej literatúry chápať ako otvorené, pluralitné a recipročné sprostredkovanie literárnych diel verejnosti. Namiesto popularizácie možno v tomto období hovoriť skôr o ideologicky regulovanom sprostredkovaní literatúry v oficiálnom priestore a o alternatívnych formách kultúrnej cirkulácie v exile a samizdate (Marušiak, 2001). Oficiálne popularizačné mechanizmy zvýhodňovali literatúru zlučiteľnú s ideologickými požiadavkami režimu, pričom umelecká či odborná kvalita nemusela byť vždy rozhodujúcim kritériom. Literatúra vnímaná ako politicky nežiaduca bola, naopak, systematicky potláčaná a zakazovaná, hoci naďalej cirkulovala prostredníctvom samizdatových periodík alebo vychádzala v exile (Perstická – Přerostová, 1991). Procesy šírenia a recepcie literatúry tak boli determinované politickou mocou, nie otvorenou kultúrnou komunikáciou, čo zásadne limitovalo možnosť hovoriť o autentickej popularizácii literárnej tvorby.

Napriek týmto obmedzeniam zohrávali literárne časopisy pred rokom 1989 významnú úlohu v recepcii prekladovej literatúry, keďže uverejňovali preklady, recenzie a informácie o zahraničnej literárnej produkcii. Medzi kľúčové periodiká patrili *Slovenské pohľady*, *Prúdy* a *Slovenské smery umelecké a kritické*. Od konca päťdesiatych rokov sa literárny priestor otváral západným literatúram, k čomu prispel časopis *Mladá tvorba*. Mimoriadnu úlohu zohral časopis *Revue svetovej literatúry*, založený v roku 1965, ako jediný časopis špecializovaný na umelecký preklad. V osemdesiatych rokoch došlo k uvoľňovaniu politického tlaku, a tým aj rozšíreniu priestoru pre prekladovú tvorbu. Vznikli nové periodiká *Literárny týždenník*, *Dotyky*, *Romboid* či *Kultúrny život*. *Mladá tvorba* a *Kultúrny život* po roku 1968 z ideologických dôvodov zanikli (Bednárová, 2015; Perstická – Přerostová, 1991). Prekladová tvorba nachádzala svoj priestor najmä v samizdatových časopisoch a edíciách, ktoré plnili funkciu alternatívnych platforiem kultúrnej komunikácie a intelektuálneho odporu. K najvýznamnejším patrili periodiká *Trinásta komnata*, *Kontakt*, *Altamira*, *Alternatíva* a *Alternatíva 2*, ako aj časopis *Fragment*. *Slovenské pohľady* patrili už koncom osemdesiatych rokov k hlavným indikátorom nastupujúcich spoločenských zmien a ako literárne periodikum vychádzajú kontinuálne dodnes (Bilík, 2021). V roku 1987 ich redakčne prevzali Rudolf Chmel a Ján Štrasser, v rovnakom období vznikli *Literárny týždenník* a časopis *Dotyky*, ktorý predtým vychádzal ako príloha *Romboidu* (Passia, 2021). V roku 1987 sa zásluhou Martina M. Šimečku a Jána Budaja obnovilo vydávanie *Kontaktu*. Paralelne s tým Oleg Pastier a Jiří Olšovský iniciovali vydávanie samizdatového časopisu *Fragment*. No začiatkom roka 1988 sa oba projekty spojili a ďalej vychádzali pod spoločným názvom *Fragment-K* (Cabadaj, 2022). Tieto časopisy sprostredkovali texty, ktoré by v oficiálnom publikačnom priestore nemali šancu na vydanie a významne sa podieľali na udržiavaní kontinuity intelektuálneho a prekladového diskurzu v období normalizácie (Bednárová, 2015). Popularizácia prekladovej literatúry pred rokom 1989 tak nemala podobu otvorenej kultúrnej komunikácie, ale bola podriadená ideologickej regulácii a fungovala v rámci prísne kontrolovaných alebo neoficiálnych distribučných kanálov. Hoci sa práca explicitne nezaoberala samizdatovou literatúrou, je vhodné pripomenúť, že pred rokom 1989 existovali časopisy a neoficiálne publikačné platformy, ktoré sprostredkovali zakázanú literatúru v úzkom okruhu čitateľov. Aj tieto aktivity možno chápať ako formu popularizácie, hoci nie masovej, ale smerovanej ku komunite so zdieľaným kultúrnym a hodnotovým rámcom.

Časopisecké prostredie po roku 1989

Po roku 1989 vznikli ako reakcia na zmenu edičnej politiky viaceré veľké vydavateľstvá, no zároveň viaceré menšie vydavateľské subjekty zanikli (Bednárová – Kusá – Rybárová, 2024). Pád cenzúry znamenal odstránenie ideologického dohľadu nad výberom diel a interpretačnými stratégiami, čo umožnilo návrat predtým zakázaných autorov a prekladateľov a rozšírenie tematického spektra prekladovej tvorby (Bednárová, 2015). Matejovič (2018) opisuje fenomén tohto obdobia, ktorým je rozmach komerčnej prekladovej literatúry spätý s trhovou liberalizáciou a tlakom na ekonomickú návratnosť. Tento vývoj síce prispel k zvýšenej dostupnosti prekladov a rozšíreniu čitateľskej základne, zároveň však vyvolal obavy z oslabovania kvality a z marginalizácie umelecky a kultúrne náročnejších titulov v prospech trhovo úspešnej literatúry (Matejovič, 2018).

Tieto zmeny sa zásadne premietli aj do podoby popularizácie prekladovej literatúry. Po roku 1989 sa popularizácia prestala viazať na ideologicky kontrolované sprostredkovanie a začala fungovať ako otvorený, pluralitný a inštitucionálne diverzifikovaný proces. Rozšírila sa škála aktérov vstupujúcich do popularizačných praktík – od vydavateľstiev a literárnych periodík cez kultúrne inštitúcie až po médiá a neskôr digitálne platformy. Po roku 1989 sa

zásadne predefinovala úloha, povaha aj obsahové smerovanie periodík vo verejnom a v akademickom priestore. Periodiká sa začali orientovať na širšie a systematickejšie spracovanie sociálno-humanitných disciplín (Bednárová – Kusá – Rybárová, 2024).

Novú oblasť výskumu do spoločenského priestoru priniesol feministický časopis *Aspekt*, ako aj periodiká *Kritika & Kontext*, *Anthropos* a iné (ibid.). Literárny časopis, ktorý vznikol po roku 1989, je *Knižná revue* – dvojtýždenník zameraný na knižné dianie a knižnú kultúru na Slovensku. Bol založený v roku 1990 a vydáva ho Literárne informačné centrum v spolupráci so Združením vydavateľov a kníhkupcov Slovenskej republiky. Ťažiskom časopisu sú recenzie nových titulov a najpredávanejších kníh, anotácie pripravovaných publikácií, bibliografické prehľady, ako aj informácie o literárnych a knižných podujatiach. *Knižná revue* zároveň sprostredkúva prehľad o činnosti vydavateľstiev, kníhkupectiev a knižníc (Encyclopaedia Beliana, s. v. *Knižná revue*).

Slovenské literárne centrum zároveň prevádzkuje samostatnú internetovú stránku, na ktorej publikuje vlastné články, anotácie a knižné ukážky, čím dopĺňa a rozširuje časopiseckú prezentáciu knižného diania v digitálnom priestore.

Revue svetovej literatúry bol časopis, ktorý predstavoval po roku 1989 jednu z kľúčových platforiem popularizácie prekladovej literatúry na Slovensku. V postsocialistickom období sa mohol opätovne profilovať ako priestor systematického sprostredkovania umeleckého prekladu a prezentácie autorov, ktorých tvorba bola v predchádzajúcom období obmedzovaná politickými zásahmi. V tomto kontexte zohrával významnú úlohu pri rozširovaní literárneho horizontu a pri obnovovaní prekladového diskurzu, až do roku 2018 (Samcová, 2009).

Podobne aj časopis *Romboid*, ktorý bol v období normalizácie výrazne limitovaný ideologickými zásahmi, po roku 1989 znovu nadobudol funkciu otvorenej platformy pre literárnu kritiku a prekladovú tvorbu. V postsocialistickom kontexte sa *Romboid* etabloval ako priestor slobodnej literárnej diskusie a významný aktér formovania recepcie súčasnej domácej aj prekladovej literatúry (Zajac, 2013). Časopis *Romboid* funguje kontinuálne dodnes a zároveň rozvíja aj svoju digitálnu platformu. Na webovej stránke pravidelne uverejňuje komentáre, úvahy, preklady a rozhovory, čím rozširuje svoj literárny a kritický diskurz aj mimo tlačenej média.

Popri uvedených periodikách je potrebné spomenúť aj ďalšie časopisy, ktoré sa podieľali na formovaní literárneho a kultúrneho diskurzu, ako *RAK*, *Rozum*, *Fraktál*, *Vertigo* a *Literárny týždenník*, ktoré rozširovali priestor pre literárnu kritiku, esejistiku a popularizáciu prekladovej literatúry v postsocialistickom období. Po roku 2000 sa slovenská literárna časopisecká scéna rozšírila o nové časopisy, ktoré reflektovali meniace sa kultúrne a spoločenské prostredie. Medzi takéto časopisy patria napríklad *Verzia*, *Vertigo* a *Vlna*, ktoré poskytli priestor pre mladšiu generáciu autorov, pre experimentálnejšie literárne formy a pre reflexiu súčasnej domácej i prekladovej literatúry.

Uvedený prehľad periodík naznačuje, že časopisecké prostredie po roku 1989 nepredstavuje homogénny celok, ale dynamicky sa meniaci priestor, ktorého funkcie, témy a popularizačné stratégie sa vyvíjali v závislosti od širších spoločenských a kultúrnych podmienok.

Vývinové obdobia popularizácie prekladovej literatúry

Popularizáciu prekladovej literatúry skúmame v troch časovo vymedzených obdobiach:

1. 1989 – 2000 (postsocialistické formujúce obdobie),

2. 2000 – 2010 (obdobie digitalizácie),
3. 2010 – 2026 (obdobie nástupu sociálnych médií).

Prvé obdobie 1989 – 2000 predstavuje formujúcu fázu postsocialistického spoločenského a kultúrneho priestoru. Zvolené časové obdobie vychádza zo skutočnosti, že ide o roky bezprostrednej spoločenskej, politickej a kultúrnej transformácie, ktorá zásadne ovplyvnila mechanizmy výberu, produkcie aj popularizácie prekladovej literatúry. Po roku 1989 sa otvoril priestor zakázaným autorom a prekladateľom, ale aj novým literárnym smerom a témam do nášho kultúrneho priestoru. Zároveň dochádza aj k premene vydavateľského sektora, vzniku nových periodík a iniciatív (Bednárová, 2015). Koniec deväťdesiatych rokov uzatvára fázu inštitucionálneho a trhového etablovania, po ktorej sa popularizačné stratégie postupne stabilizujú a profesionalizujú. Prvé obdobie je preto analyticky relevantné ako základný referenčný rámec, na ktorom možno sledovať vznik a počiatočné nastavenie popularizačných mechanizmov, s ktorými budeme následne porovnávať ďalšie fázy vývoja. Vzhľadom na dobový mediálny a inštitucionálny kontext sa v tomto období sústredíme predovšetkým na úlohu literárnych a kultúrnych periodík ako kľúčových platforiem popularizácie prekladovej literatúry.

Druhé obdobie 2000 – 2010 možno charakterizovať ako fázu diverzifikácie spôsobov popularizácie. Popularizácia prekladovej literatúry sa v tomto období prestáva viazať výlučne na tlačene médiá a začína fungovať v hybridnom prostredí, kde sa prepájajú periodiká a prvé digitálne platformy. Mení sa aj povaha publika – popularizácia sa obracia k širším diferencovanejším čitateľským komunitám a posilňuje sa aj komunitný rozmer literárnej komunikácie. Tento posun sa naplno prejavuje po roku 2000, keď technologický rozvoj a dostupnosť internetu zásadne menia prostredie, v ktorom sa popularizácia prekladovej literatúry realizuje (Jenkins, 2008). Internet sa na Slovensku začal rozširovať začiatkom deväťdesiatych rokov prostredníctvom akademickej siete SANET, ktorá bola založená v roku 1991 s podporou Rakúska. Prvá doména .sk vznikla v roku 1993 a internet sa postupne otváral verejnosti od polovice deväťdesiatych rokov (Denník SME, 2019). Od roku 2000 sa internet masovo rozširoval, čím sa stal bežne dostupnou súčasťou každodenného života (Štefanička, 2024). V tomto období sa preto sústredíme na periodiká, zároveň však sledujeme aj to, akým spôsobom títo aktéri rozširovali svoje popularizačné stratégie a mechanizmy do digitálneho priestoru, najmä prostredníctvom internetových stránok, blogov a online platforiem.

Po roku 2010 sa rozširuje spektrum médií, prostredníctvom ktorých sledujeme popularizáciu prekladovej literatúry. V analýze sa stále zameriavame na literárne periodiká, zároveň však reflektujeme aj to, ako títo aktéri rozvíjajú svoje popularizačné stratégie v online prostredí a na sociálnych sieťach. Významným medzníkom bolo lokalizovanie platformy Facebook do slovenčiny, čím sa výrazne zvýšila jej dostupnosť a využívanie medzi slovenskými občanmi (Šimková et al., 2012). V nasledujúcom období sa Facebook stáva jednou z hlavných platforiem pre šírenie literárneho obsahu, diskusií, recenzií a odporúčaní, pričom jeho význam postupne dopĺňajú ďalšie sociálne siete, najmä Youtube a Instagram, ktoré umožňujú audiovizuálne a vizuálne formy prezentácie prekladovej literatúry (Hospodárske noviny, 2021). Po roku 2010 dochádza k systematickej integrácii sociálnych sietí do popularizačných stratégií periodík. Analýza sa sústreďí na praktiky aktérov literárneho poľa pri využívaní sociálnych médií na sprostredkovanie prekladovej literatúry, kde fungujú ako rozšírenie tradičných popularizačných platforiem a zároveň ako autonómny priestor generujúci nové formy mediácie, hodnotenia a recepcie prekladovej literatúry.

Systematické mapovanie vývoja popularizácie prekladovej literatúry umožňuje identifikovať základné mechanizmy, prostredníctvom ktorých sa preklad v jednotlivých obdobiach sprostredkoval verejnosti a nadobúdal kultúrnu hodnotu. Takto koncipovaný

prístup presahuje deskriptívnu rovinu a vytvára analytický rámec umožňujúci kriticky hodnotiť efektívnosť, dosah a udržateľnosť jednotlivých foriem popularizácie v slovenskom kultúrnom priestore.

Aktéri popularizácie prekladovej literatúry na Slovensku

Popularizáciu prekladovej literatúry nemožno chápať ako homogénny proces jedného aktéra. Do tohto procesu vstupujú rôzni aktéri so svojimi motiváciami, kompetenciami a mierou symbolického a ekonomického kapitálu. Hlavnými aktérmi popularizácie prekladovej literatúry sú vydavatelia periodík, literárni kritici a recenzenti, prekladatelia, kultúrne a verejnoprávne inštitúcie a grantové mechanizmy. Títo aktéri nevystupujú iba ako sprostredkovatelia informácií o prekladovej literatúre, ale ako aktívni spolutvorcovia jej viditeľnosti, hodnotového rámca a spoločenskej legitimacy. Ich pôsobenie sa odohráva na niekoľkých úrovniach od odborného diskurzu a inštitucionálneho ukotvenia až po mediálnu prezentáciu a verejnú recepciu. Vzájomná interakcia týchto aktérov vytvára sieť popularizačných mechanizmov, v ktorej sa prekladová literatúra nielen sprístupňuje širšiemu publiku, ale zároveň sa profiluje a upevňuje aj vnútri samotnej prekladateľskej a literárnej komunity.

Šrank (2015) vysvetľuje, že súčasní aktéri literárneho života často vystupujú v niekoľkých rolách zároveň, čím prispievajú k výraznému nárastu počtu literárnych podujatí a ich vzájomnému prepájaniu. To ale neznamená iba kvantitatívny rozmach podujatí, ale aj kvalitatívnu premenu samotnej povahy literárneho diania. Literárny text sa tak stáva súčasťou širšieho kontextu, do ktorého vstupujú nielen autor a vydavateľ, ale aj ďalší aktéri, ako sú moderátori, kritici, médiá či podporovatelia podujatia. V dôsledku týchto zmien nadobúda literárny život čoraz výraznejšie znaky komunitného sociálneho správania, založeného na interakcii a spoluúčasti (Šrank, 2015).

Pri uvažovaní o popularizácii prekladovej literatúry v digitálnom prostredí je vhodné nadviazať na koncept participatívnej kultúry, ktorým Jenkins (2009) označuje formu kultúrnej praxe založenej na stieraní hraníc medzi producentmi a recipientmi kultúrnych obsahov a na zvýšenej miere komunitnej participácie. Tento koncept je využiteľný aj pri uvažovaní o súčasných formách sprostredkovania literatúry v online priestore, kde sa čitatelia aktívne podieľajú na šírení, hodnotení a interpretácii literárnych diel bez toho, aby vystupovali ako samostatní aktéri popularizácie v inštitucionálnom zmysle. V analytickej rovine ich preto chápeme ako neinštitucionálnych mikrosprostredkovateľov, ktorí spoluvytvárajú recepčné rámce a viditeľnosť prekladovej literatúry, aj keď nevystupujú ako aktéri s formálnou inštitucionálnou zodpovednosťou a silou.

Metodika

Vzhľadom na povahu skúmaného problému v dizertačnej práci využívame kombináciu kvalitatívnych a kvantitatívnych výskumných postupov (Hanzel, 2009). Metodologický rámec je viacúrovňový, pričom jadro výskumu tvorí obsahová analýza textov publikovaných v literárnych periodikách v časovom období od roku 1989 po rok 2026. Ostatné štatistické metódy plnia podpornú funkciu a slúžia na rozšírenie a interpretáciu zistení získaných z analýzy (Molnár et al., 2012).

Zameriavame sa na identifikáciu, typológiu a komparáciu popularizačných stratégií. V kvalitatívnej rovine analýzy sa zameriavame na interpretačné postupy, jazykové rámcovanie a tematizáciu prekladu a prekladateľskej práce. V kvantitatívnej rovine sa sústredíme na

výskyt a frekvenciu jednotlivých popularizačných stratégií v rámci skúmaných období a periodík, čo umožňuje sledovať ich vývoj a premeny v dlhodobom horizonte.

Súčasťou metodiky je aj analýza digitálneho prostredia, orientovaná na mapovanie foriem prezentácie a šírenia prekladovej literatúry prostredníctvom oficiálnych webových stránok a verejných profilov vybraných literárnych periodík na sociálnych sieťach. Digitálne príspevky sú analyzované ako rozšírenie tradičných popularizačných stratégií.

Ďalšou podpornou metódou je prieskum verejnej mienky zameraný na zisťovanie faktorov a kritérií, ktoré ovplyvňujú rozhodovanie čitateľov pri výbere prekladovej literatúry a priamo nadväzuje na prieskum z roku 2025 (NMS Market Research Slovakia, 2025). Uvedený prieskum poukazuje na skutočnosť, že takmer polovica populácie na Slovensku neprečítala za posledný rok ani jednu knihu, pričom čitateľské návyky sú výrazne nerovnomerne rozložené podľa rodových, generačných, vzdelanostných a regionálnych kritérií. Tieto zistenia naznačujú, že popularizácia literatúry sa neodohráva v prostredí samozrejmeho a plošne rozvinutého čitateľského záujmu, ale v kontexte fragmentovaného publika s odlišnými očakávaniami a kompetenciami (NMS Market Research Slovakia, 2025).

Prieskum verejnej mienky v dizertačnej práci nebude slúžiť na priame hodnotenie účinnosti jednotlivých periodík alebo popularizačných stratégií, ale na kontextualizáciu publika, v ktorom tieto stratégie pôsobia, a na identifikáciu očakávaní, s ktorými popularizačné diskurzy pracujú. Jednotkou analýzy bude:

- a) samostatný text publikovaný v literárnom periodiku (recenzia, rozhovor, anotácia, ukážka prekladu, esej, kritika, glosa),
- b) príspevok v digitálnom prostredí (webový článok, oficiálny príspevok, kritika, rozhovor, reportáž, anotácia, ukážka prekladu, esej, glosa na sociálnej sieti).

Korpus zostavíme výberom podľa časových období (1989 – 2000, 2000 – 2010, 2010 – 2026) a analytických osí (tri vybrané periodiká). Ako hlavné analytické osi zvolíme tri literárne periodiká, ktoré spĺňajú nasledujúce kritériá:

- a) kontinuita vydávania od roku 1989 až po súčasnosť (2026),
- b) preukázateľná recepčná funkcia v slovenskom literárnom poli (formovanie čitateľského vkusu, kritická evalvácia, sprostredkovanie prekladovej literatúry),
- c) verejná viditeľnosť a dostupné archívy (tlačené, digitálne).

Rozsah skúmaného časového obdobia (1989 – 2026) si vyžaduje strategickú redukciu korpusu, ktorá však neoslabuje výpovednú hodnotu výskumu, ale umožňuje jeho analytické prehĺbenie. Z tohto dôvodu výskum koncipujeme ako hĺbkovú komparatívnu analýzu troch vybraných periodík, ktoré fungujú od obdobia po roku 1989 po súčasnosť. Zvolený počet periodík umožňuje zachytiť diverzitu prístupov k popularizácii. Tento postup dáva priestor na sledovanie posunov v spôsobe popularizácie.

V dizertačnej práci sa zameriavame na analýzu stratégií, ktoré po roku 1989 využívali periodiká pri sprostredkovaní prekladovej literatúry, ako aj na sledovanie ich vývoja v priebehu troch dekád. Na tento účel si kladieme nasledujúce výskumné otázky:

1. Aké mechanizmy a nástroje využívajú aktéri po roku 1989 na popularizáciu prekladovej literatúry na Slovensku?
2. Ako sa popularizačné stratégie týchto aktérov menili v jednotlivých časových obdobiach?
3. Aké vzťahy možno identifikovať medzi používanými popularizačnými stratégiami a mierou viditeľnosti prekladovej literatúry?

Záver

Príspevok vymedzuje popularizáciu prekladovej literatúry ako komplexný, historicky podmienený a inštitucionálne sprostredkovaný proces, ktorý zásadne ovplyvňuje recepciu prekladu v cieľovej kultúre. Ukazuje, že prekladová literatúra nevstupuje do kultúrneho priestoru automaticky. Jej viditeľnosť, interpretácia a spoločenská rezonancia sa vytvárajú prostredníctvom aktérov a mechanizmov, ktoré pôsobia na rozhraní odbornej komunity, kultúrneho priestoru a médií. Zároveň vymedzujeme pojem popularizácie a dôsledne ho odlišujeme od marketingu, pričom upozorňujeme na ich prekrývanie v praxi a potrebu ich rozlišovania.

V časti, ktorá sa zaoberá historickým vývinom, argumentujeme, že pred rokom 1989 nemožno hovoriť o popularizácii prekladovej literatúry v zmysle otvorenej kultúrnej komunikácie. Namiesto toho dominovali ideologicky regulované formy sprostredkovania a alternatívne modely cirkulácie v exile a samizdate. Po roku 1989 sa popularizácia transformovala na pluralitný a diverzifikovaný proces, v ktorom sa menia aktéri, ale aj kanály a stratégie sprostredkovania.

V tejto súvislosti príspevok poukazuje aj na význam participatívnej kultúry a na rolu čitateľov ako neinštitucionálnych sprostredkovateľov, ktorí v online priestore vytvárajú recepčné rámce a prispievajú k viditeľnosti prekladovej literatúry. S cieľom pochopenia týchto premien delíme popularizáciu prekladovej literatúry po roku 1989 do troch období (1989 – 2000, 2000 – 2010, 2010 – 2026).

Metodologicky sa opierame o kombináciu kvalitatívnych a kvantitatívnych postupov. V príspevku formulujeme aj výskumné otázky zamerané na identifikáciu mechanizmov popularizácie, na ich časové premeny a na posúdenie účinnosti pri zvyšovaní viditeľnosti prekladovej literatúry a pri formovaní verejného diskurzu o preklade na Slovensku. Takto koncipovaný teoretický rámec vytvára východisko pre pripravovanú empirickú analýzu, ktorá umožní zmapovať vývin popularizácie prekladovej literatúry na Slovensku po roku 1989.

Literatúra

- ABBOTT, Andrew. 1988. *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago: University of Chicago Press, 1988. 452 s. ISBN 978-0226000695.
- BASSNETT, Susan. 2002. *Translation Studies*. New York: Routledge, 2002. 176 s. ISBN 0-203-42746-7.
- BEDNÁROVÁ, Katarína. 2015. *Rukoväť dejín prekladu na Slovensku II. (Situácia slovenského umeleckého prekladu v 20. storočí)*. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského, 2015. 66 s. ISBN 978-80-223-3838-7.
- BEDNÁROVÁ, Katarína – KUSÁ, Mária – RYBÁROVÁ, Silvia. 2024. *Slovník prekladateľiek a prekladateľov: vedy o človeku a kultúre*. Bratislava: VEDA, 2024. 461 s. ISBN 978-80-224-2077-8.
- BRACA, Annye – DONDIO, Pierpaolo. 2023. Developing persuasive systems for marketing: the interplay of persuasion techniques, customer traits and persuasive message design. In: *Italian Journal of Marketing*, roč. 2023, 2023, č. 3, s. 369 – 412. ISSN 2662-3331.

- BILÍK, Michal. 2021. Poetika prechodných období a koniec osemdesiatych rokov 20. storočia. In: *Listopadové proměny*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2021, s. 21 – 34. ISBN 978-80-7658-019-0.
- CABADAJ, Peter. 2022. Slovenský príbeh Charty: načrtnutie témy a jej literárnych súvislostí. In: *Knižnica*, roč. 23, 2022, č. 3, s. 94 – 98. ISSN 1336-0965.
- CORBETT, John. 2006. Popularizations. In: *Encyclopedia of Language & Linguistics. 2nd edition*. Amsterdam: Elsevier, 2006, s. 755 – 759. ISBN 978-0-08-044854-1.
- Denník SME. 2019. Z luxusu je nevyhnutnosť: Slováci používajú internet už 25 rokov. In: *Denník SME*. 2019. Dostupné na: <https://www.sme.sk/tech/c/z-luxusu-je-nevyhnutnost-slovaci-pouzivaju-internet-uz-25-rokov> [2026-01-16].
- DJOVČOŠ, Martin – ŠVEDA, Pavol. 2017. *Mýty a fakty o preklade a tlmočení na Slovensku*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2017. 203 s. ISBN 978-80-224-1566-8.
- Encyclopaedia Beliana. Knižná revue. In: *Encyclopaedia Beliana*. ISBN 978-80-89524-30-3. Dostupné na: <https://beliana.sav.sk/heslo/knizna-revue> [2026-01-16].
- HANZEL, Ivan. 2009. Kvalitatívne, alebo kvantitatívne metódy v sociálnych vedách? In: *Filozofia*, roč. 64, 2009, č. 7, s. 646 – 657. ISSN 0046-385X.
- Hospodárske noviny. 2021. Králi sociálnych sietí na Slovensku: Facebook, YouTube a Instagram. In: *Hospodárske noviny*. Dostupné na: <https://strategie.hnonline.sk/news/marketing/2349341-krali-socialnych-sieti-na-slovensku-facebook-youtube-a-instagram> [2026-01-16].
- Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Popularizácia. In: *Slovník súčasného slovenského jazyka*. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=populariz%C3%A1cia> [2026-01-16].
- Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Marketing. In: *Slovník súčasného slovenského jazyka*. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=marketing> [2026-01-16].
- JENKINS, Henry. 2008. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press, 2008. 368 s. ISBN 9780814742952.
- JENKINS, Henry et al. 2009. *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. Cambridge (MA) – London: MIT Press, 2009. 129 s. ISBN 978-0-262-06293-8.
- MARUŠIAK, Juraj. 2001. Slovenská spoločnosť a normalizácia. In: *Česká a slovenská společnost v období normalizace = Slovenská a česká společnost v čase normalizácie*. Liberec, 22.8. – 23.8. 2001. Bratislava: VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2001, s. 109 – 153. ISBN 80-224-0747-X.
- MATEJOVIČ, Pavel. 2018. Transformácie cenzúry v súčasnom literárnom diskurze (s príkladmi zo slovenského kultúrneho prostredia). In: *World Literature Studies : časopis pre výskum svetovej literatúry*, roč. 10, 2018, č. 4, s. 9 – 23. ISSN 1337-9690.
- MOLNÁR, Zdeněk et al. 2012. *Pokročilé metody vědecké práce*. Praha: Profess Consulting s.r.o., 2012. 170 s. ISBN 978-80-7259-064-3.

- NMS Market Research Slovakia. 44 % Slovákov za posledný rok neprečítalo ani jednu knihu. In: *NMS Market Research Slovakia*. Dostupné na: <https://nms.global/sk/44-percent-slovakov-za-posledny-rok-neprecitalo-ani-jednu-knihu/> [2026-01-16].
- PASSIA, Radoslav. 2021. Slovenské spisovateľské organizácie okolo novembra 1989 – dobové a súčasné kontexty prahovej situácie. In: *Listopadové proměny*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2021, s. 21 – 34. ISBN 978-80-7658-019-0.
- PERSTICKÁ, Dagmar – PŘEROSTOVÁ, Lea. 1991. *Dominik Tatarka a tí druzí*. Brno: Státní vědecká knihovna Brno, 1991. 173 s. ISBN 80-7051-046-3.
- SAMCOVÁ, Jarmila. 2009. Review of World Literature (Revue svetovej literatúry). In: *World Literature Studies : časopis pre výskum svetovej literatúry*, roč. 4, 2009, č. 1, s. 89 – 91. ISSN 1337-9690.
- STERK, Florentine Marnel – VAN GOCH, Merel M. 2023. *Re-presenting Research: A Guide to Analyzing Popularization Strategies in Science Journalism and Science Communication*. Cham: Palgrave Macmillan, 2023. 145 s. ISBN 978-3-031-28173-0.
- ŠIMKOVÁ, Mária et al. 2012. *The Slovak Language in the Digital Age = Slovenský jazyk v digitálnom veku*. Berlin – New York: Springer, 2012, 85 s. ISBN 978-3-642-30370-8.
- ŠRANK, Jaroslav. 2015. *Aktéri a tendencie literárnej kultúry na Slovensku po roku 1989*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2015. 112 s. ISBN 978-80-223-4041-0.
- ŠTEFANIČKA, Tomáš. 2024. Internet na Slovensku In: *Orange Slovensko*. Dostupné na: <https://www.orange.sk/clovek/detail/internet-na-slovensku> [2026-01-16].
- VAJDOVÁ, Libuša. 2020. Preklad z francúzskych „sciences sociales“ v slovenských časopisoch na prelome 20. a 21. storočia. In: *Preklad vo vedách o človeku a dialóg kultúr*. Bratislava: VEDA, 2020, s. 99 – 100. ISBN 978-80-224-1873-7.
- ZAJAC, Peter. 2013. Kritické diskusie osemdesiatych rokov na pôde Zväzu slovenských spisovateľov. Prípad Náprstok. In: *Slovenská literatúra*, roč. 60, 2013, č. 5, s. 397 – 408. ISSN 0037-6973.

MEDZI VIDITEĽNOSŤOU A BEZPEČNOSŤOU: HĽADANIE ETICKÝCH RÁMCOV VO VÝSKUME POLITICKÉHO DISIDENTSTVA NA SOCIÁLNYCH SIEŤACH

BETWEEN VISIBILITY AND SECURITY: IN SEARCH OF ETHICAL FRAMEWORKS IN THE STUDY OF POLITICAL DISSENT ON SOCIAL MEDIA

Vera Liudogovskaia

Katedra romanistiky, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

vera.liudogovskaia@umb.sk

Abstract: Online research on politically sensitive topics requires a reassessment of traditional ethical frameworks. The article analyzes three levels of ethical regulations: general documents on research ethics and integrity, specific recommendations for internet research, and legal norms for personal data protection. Four key dilemmas are at the center of attention: the distinction between public and private online space, collective vs. individual subjectivity, subject consent vs. research freedom, and anonymity vs. risk of re-identification. The analysis employs case studies and reflection on the author's own research practice, including the controversial reception of a paper on Russian language teachers' discourse and strategies for dissertation research on anti-war discourse in Russia. The application of the concept of ethics as a process running through all phases of research is demonstrated. The article points to the need to update institutional procedures, with an emphasis on contextuality, reflexivity, and practical wisdom (phronesis) in addressing ethical dilemmas in research on vulnerable groups on social media.

Key words: internet research ethics, personal data protection, phronesis, anonymization, vulnerable groups

Úvod

Sociálne siete sú dnes jedným z najčastejšie používaných zdrojov dát pre sociálne, humanitné a lingvistické výskumy (porov. Sun – Wang – Feng, 2021; Tamássy – Géring, 2022; Walsh, 2023). Otázky bezpečnosti a etickosti používania dát zo sociálnych sietí a iných online platforiem však vyvolávajú diskusie vo vedeckej komunite, najmä v súvislosti s rozvojom technológií umožňujúcich reidentifikáciu. Tento problém je obzvlášť závažný pri výskume zraniteľných skupín, kde vzniká etická dilema medzi potrebou výskumu (často v záujme samotnej komunity) a zachovaním ich bezpečnosti.

Impulz pre tento výskum vznikol po diskusii na konferencii učiteľov ruštiny ako cudzieho jazyka, ktorá sa konala v júli 2025 v Heidelbergu¹. Konferencia bola venovaná otázkam zmeny kontextu a metodík vyučovania ruského jazyka pre cudzincov po začiatku vojny Ruska proti Ukrajine. V kontexte týchto diskusií sme predstavili malý výskum profesijného diskurzu učiteľov ruštiny ako cudzieho jazyka na sociálnych sieťach po roku 2022. Výskum sa zameria na otázky, ktoré témy najviac rezonujú a vyvolávajú polemiku, akým témam a formuláciám sa naopak vyhýbame a aké diskurzívne stratégie používame pri diskusiách medzi sebou a so svojimi študentmi o aktuálnych problémoch. Výskum bol založený na kvalitatívnej analýze príspevkov a komentárov k nim publikovaných v troch skupinách pedagógov na sociálnej sieti Facebook v rokoch 2022 – 2025. Vzhľadom na zraniteľnosť mnohých účastníkov diskusií v súvislosti s obmedzením slobody slova v Rusku a zosilnením represí, neboli v príspevku uvádzané mená účastníkov, citácia bola obmedzená

¹ "RUSSIAN LESSONS": Teaching Foreign Languages in the Context of International Conflicts, Universität Heidelberg, Institute of Slavonic Studies. Dostupné na: <https://www.slav.uni-heidelberg.de/forschung/tagungen/teaching-in-conflict-contexts.html> (2026-01-23).

na jednotlivé slová alebo slovné spojenia a pri analýze stratégií sme používali zovšeobecnenie a parafrázu. Avšak použitie materiálov z profesijných skupín pre výskum s jeho následnou prezentáciou na konferencii a možnou publikáciou vyvolalo kritickú reakciu u moderátorky jednej zo skupín. Diskusia presahovala rámec konferencie a pokračovala v korešpondencii. V jej priebehu boli identifikované diskusné otázky a nezrovnalosti, ktoré považujeme za relevantné pre výskumy založené na materiáloch zo sociálnych sietí a zahŕňajúcich zraniteľné skupiny. Diskusia sa dotkla viacerých otázok: bezpečnosti moderátorov, rizík reidentifikácie účastníkov, etickosti použitia anonymizovaných dát bez ich súhlasu a možných reputačných rizík pre profesijnú komunitu v dôsledku zverejnenia výsledkov.

Tieto otázky sú relevantné aj pre náš dizertačný výskum protivojnového protestného diskurzu v súčasnom Rusku, ktorý sa čiastočne opiera o dáta zo sociálnych sietí. Diskusia zároveň ukázala, že hotové riešenia pre tieto problémy neexistujú a kľúčové pojmy – ako privátnosť či otvorené zdroje – sú rôznymi účastníkmi interpretované rozdielne. Cieľom tohto príspevku je načrtnúť možné prístupy k otázkam bezpečnosti a etiky pri práci s dátami zo sociálnych sietí. Na tento účel analyzujeme právne a metodické dokumenty v oblasti vedeckej etiky, ochrany dát a informovaného súhlasu, metodické odporúčania medzinárodných organizácií pre internetový výskum a prípadové štúdie riešenia etických dilem pri práci s dátami zo sociálnych sietí. Získané poznatky aplikujeme na kontext nášho výskumu.

1. Etické výzvy internetového výskumu

V diskusii s moderátorkou pedagogickej skupiny sme identifikovali štyri etické problémy relevantné pre výskum na sociálnych sieťach. Ich formulácia vychádza aj zo základných otázok metodologickej literatúry o internetových výskumoch (AoIR, 2020).

1.1. Verejný vs. súkromný priestor

Prvou otázkou je vymedzenie otvorených zdrojov v súčasnej digitálnej ére. Je zrejmé, že publikácie v tradičných médiách predstavujú verejný zdroj, zatiaľ čo súkromná korešpondencia alebo komunikácia v uzavretých skupinách je súkromná. Medzi týmito extrémami však existuje rozsiahla šedá zóna, kde toto rozlíšenie nie je jednoznačné. Vzniká napríklad otázka, či otvorený status skupiny postačuje na to, aby materiály v nej boli vnímané ako verejne prístupné, alebo či komentáre k článkom v internetových médiách a príspevkom na sociálnych sieťach majú rovnaký status súkromnosti ako komentovaný text. Pritom je dôležité zohľadniť, že vnímanie súkromnosti u rôznych aktérov – čitateľov, autorov, moderátorov, výskumníkov – sa môže líšiť. Dôležitú úlohu zohráva aj to, ako súkromnosť definujú a chránia samotné platformy.

1.2. Kolektívna subjektivita v online komunikácii

Otázka súkromnosti v internetovom priestore sa nekončí pri individuálnom používateľovi – vyvstáva aj problém kolektívnej subjektivity. V prípade sociálnych sietí možno uvažovať o kolektívnom subjekte reprezentovanom platformou alebo skupinami s ich stanovenými pravidlami, politikami bezpečnosti a súkromnosti. Nejasné zostáva, do akej miery môže tvorca alebo moderátor skupiny rozhodovať o použití jej dát, a akú zodpovednosť nesú platformy a moderátori za etické nakladanie s publikovaným obsahom.

1.3. Sloboda výskumu vs. informovaný súhlas

Ďalší a pravdepodobne kľúčový problém predstavuje klasickú dilemu medzi slobodou výskumu a súhlasom subjektov výskumu s jeho realizáciou. V ére GDPR má autonómia jednotlivca prednosť pred slobodou výskumu. Výskum zahŕňajúci osobné údaje sa môže realizovať len po získaní informovaného súhlasu, a to bez ohľadu na jeho spoločenskú užitočnosť. Otázka sa komplikuje v prípade kolektívneho subjektu. Výsledky výskumu môžu predstaviť komunitu v nepriaznivom svetle, čo môže byť pre mnohých jej členov nepríjemné a mohli by preferovať, aby takýto výskum nebol realizovaný. Vzniká dilema, či je v takých prípadoch potrebné od podobných výskumov upustiť. Osobitným prípadom kolektívneho subjektu sú zraniteľné skupiny, pre ktoré zverejnenie výsledkov môže predstavovať riziko zosilnenia prenasledovania alebo negatívnej spoločenskej reakcie. Existencia podobných výskumov však môže priťahovať pozornosť k faktom diskriminácie a v dlhodobej perspektíve byť pre komunitu prínosná. Treba poznamenať, že táto otázka presahuje rámec len internetových výskumov.

1.4. Riziká budúcej reidentifikácie

Rýchly rozvoj technológií vyvoláva otázku, či anonymizované dáta zostanú anonymnými aj v budúcnosti. Nástroje umelej inteligencie už dnes umožňujú identifikovať autora textu na základe krátkych a neautorizovaných fragmentov. V súčasnosti je problematické stanoviť štandardy anonymizácie s dlhodobou prognózou zachovania anonymity dát.

Pri hľadaní odpovedí na tieto otázky sa opierame o kombináciu etických prístupov v súlade s odporúčaním etického pluralizmu pre internetový výskum (AoIR, 2019). Deontologický prístup využívame pri analýze existujúcich normatívnych dokumentov a právnych rámcov. Kazuistický prístup aplikujeme pri rozbere konkrétnych prípadových štúdií. Oba prístupy integrujeme prostredníctvom aristotelovského konceptu frónézis – etiky cností založenej na praktickej múdrosti (Markham, 2006), ktorá umožňuje kontextuálne uplatnenie všeobecných princípov na špecifické situácie.

2. Deontologický prístup: Analýza normatívnych rámcov

Pre zodpovedanie formulovaných otázok sa najprv obraciame k analýze existujúcich normatívnych dokumentov, ktoré regulujú etické aspekty vedeckého výskumu. Analyzované dokumenty možno rozdeliť do troch skupín: všeobecné dokumenty vedeckej etiky a integrity (od medzinárodnej úrovne po inštitucionálnu), právne normy ochrany osobných údajov (GDPR a slovenská legislatíva) a špecifické odporúčania pre internetový výskum (AoIR, Digital Services Act). Táto analýza umožňuje zhodnotiť, do akej miery tradičné etické rámce pokrývajú špecifické problémy online výskumu a kde vznikajú medzery vyžadujúce kontextuálne riešenia.

2.1. Všeobecné dokumenty vedeckej etiky a integrity

Základné etické princípy výskumu sú formulované v dokumentoch rôznych úrovní, ktoré na seba vzájomne nadväzujú. Na medzinárodnej úrovni Európsky kódex vedeckej integrity (ALLEA, 2023) stanovuje všeobecné európske štandardy. Na národnej úrovni sa tieto princípy premietajú do Kódexu výskumnej integrity a etiky na Slovensku (2024). Na

inštitucionálnej úrovni Etický kódex Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici (UMB) (2023) konkretizuje tieto princípy v podmienkach univerzity.

Všetky tieto dokumenty vyjadrujú podobné požiadavky na ochranu subjektov výskumu: dobrovoľnosť účasti, ochranu zdravia a bezpečnosti účastníkov, rešpekt k ich dôstojnosti a autonómii, zabránenie fyzickej a psychickej ujmy. Slovenský kódex z roku 2024 osobitne zdôrazňuje potrebu zohľadňovať riziká a dôsledky výskumu pre celú spoločnosť, vrátane osobitnej pozornosti voči marginalizovaným, zraniteľným alebo vylúčeným skupinám obyvateľstva. Výskumníci by mali „uvedomovať si a vopred definovať a zohľadňovať predvídateľné riziká, ktoré môžu byť spôsobené ich výskumom, pričom už pri plánovaní výskumu vypracujú postupy na minimalizáciu týchto rizík“ (Kódex, 2024, s. 9).

Súčasne tieto dokumenty zdôrazňujú dôležitosť otvorenej vedy, transparentnosti a dostupnosti výsledkov výskumu v súlade so zásadami FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable).

Aplikácia na internetový výskum však odhaľuje určité medzery v týchto všeobecných princípoch. Koncept „dobrovoľnosti účasti“ je problematický pri zbere dát z verejných zdrojov, kde explicitný súhlas nie je získaný. „Ochrana pred fyzickou a psychickou ujmu“ sa v kontexte online komunít komplikuje tým, že riziká sa môžu prejaviť nie okamžite, ale v budúcnosti prostredníctvom reidentifikácie. Požiadavka otvorenosti vedy vstupuje do napätia s potrebou ochrany zraniteľných skupín, kde zverejnenie výsledkov môže predstavovať bezpečnostné riziko pre účastníkov.

2.2. Ochrana osobných údajov

Právnym rámcom ochrany osobných údajov pre výskum realizovaný na Slovensku sú Všeobecné nariadenie o ochrane údajov GDPR (2016) a slovenský zákon o ochrane osobných údajov č. 18/2018 Z. z.

GDPR predstavuje komplexný systém ochrany osobných údajov fyzických osôb, ktorý vytvára práva subjektov údajov (právo na informácie, prístup, opravu, vymazanie) a stanovuje povinnosti prevádzkovateľov údajov (transparentnosť, minimalizácia, bezpečnosť spracovania). Nariadenie však explicitne uznáva potrebu vyvažovania práva na ochranu údajov s inými právami a potrebami spoločnosti. Ako uvádza preambula GDPR, „spracúvanie osobných údajov by malo byť určené na to, aby slúžilo ľudstvu“, pričom „právo na ochranu osobných údajov nie je absolútne právo; musí sa posudzovať vo vzťahu k jeho funkcii v spoločnosti a musí byť vyvážené s ostatnými základnými právami, a to v súlade so zásadou proporcionality“². Táto formulácia je relevantná najmä pre vedecký výskum, kde môže existovať napätie medzi ochranou súkromia jednotlivcov a verejným záujmom na vedeckom poznaní.

Pre pochopenie aplikovateľnosti GDPR na výskum v sociálnych sieťach sú kľúčové tri koncepty, ktoré nariadenie definuje. **Identifikovaná fyzická osoba** je osoba, ktorej identitu možno priamo určiť. **Identifikovateľná fyzická osoba** je osoba, ktorú možno identifikovať priamo alebo nepriamo, napríklad prostredníctvom kombinácie rôznych údajov. **Anonymné informácie** sú údaje, ktoré neumožňujú identifikáciu fyzickej osoby. Rozlíšenie medzi týmito kategóriami je zásadné, pretože požiadavky GDPR sa vzťahujú na identifikované a identifikovateľné osoby, nie však na skutočne anonymné informácie.

Kriticky dôležitým je pritom pojem „primeraná pravdepodobnosť“ identifikácie, ktorá sa hodnotí s ohľadom na „všetky objektívne faktory, ako sú náklady a čas potrebný na

² Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016, Recital 4. OJ L 119, 4.5.2016.

identifikáciu so zreteľom na technológiu dostupnú v čase spracovania, ako aj na technologický vývoj³. To znamená, že posúdenie anonymity údajov musí zohľadňovať nielen súčasné, ale aj budúce technologické možnosti.

Slovenský zákon č. 18/2018 Z. z. o ochrane osobných údajov, ktorý implementuje požiadavky GDPR na národnej úrovni, vyžaduje pri spracúvaní údajov na vedecké účely „prijať primerané záruky pre práva dotknutej osoby [...] na zabezpečenie dodržiavania zásady minimalizácie údajov a pseudonymizácie“⁴. GDPR zároveň zdôrazňuje, že „zavedenie pseudonymizácie v tomto nariadení nie je určené na to, aby sa vylúčili akékoľvek iné opatrenia na ochranu údajov“⁵, čím uznáva, že pseudonymizácia sama osebe nemusí byť dostatočnou ochranou.

Aplikácia na výskum v sociálnych sieťach naráža na niekoľko problematických oblastí. Ak sú dáta anonymizované a neobsahujú profilovanie, nemali by sa považovať za osobné údaje identifikovanej osoby. Otázka identifikovateľnosti však zostáva otvorená – GDPR neposkytuje presný algoritmus na jej overenie. Krátke citácie bez priamych identifikátorov (meno, fotografia, lokalizácia) by teoreticky mohli byť považované za anonymné, a teda by sa na ne požiadavky GDPR nevzťahovali.

Poznámka o „primeranej pravdepodobnosti“ identifikácie s prihliadnutím na technologický vývoj však túto otázku komplikuje. Vývoj umelej inteligencie, stylistickej analýzy a možností krížového spracovania viacerých databáz robí prakticky akékoľvek textové údaje potenciálne identifikovateľnými. Toto pozorovanie by mohlo viesť k záveru, že takmer žiadne dáta zo sociálnych sietí nie sú skutočne anonymné v zmysle GDPR, čo by výrazne obmedzilo možnosti výskumu.

Vzniká tak potreba prehodnotenia konceptu anonymity a vypracovania jasnejších postupov overovania identifikovateľnosti údajov, ktoré by zohľadňovali špecifiká online výskumu a realisticky hodnotili „primeranú pravdepodobnosť“ reidentifikácie v konkrétnych kontextoch.

2.3. Špecifické odporúčania pre internetový výskum

Najdetailnejšie špecifiká internetového výskumu rozoberajú dokumenty Association of Internet Researchers (AoIR) a Digital Services Act (2022). AoIR 2.0 (2002) preniesol základnú etickú dilemu výskumu do online prostredia: ako zosúladiť záujmy výskumu s právami účastníkov na autonómiu, dôvernosc a informovaný súhlas. Dokument navrhol principiálne nový prístup založený na uznaní, že etické problémy internetového výskumu sú príliš komplexné a kontextuálne špecifické na to, aby mohli byť riešené univerzálnymi pravidlami. Namiesto rigidných receptov odporúča strednú pozíciu medzi etickým relativizmom a etickým dogmatizmom. Dokument ilustruje túto zložitost tromi princípmi: etickým pluralizmom (využitie rôznych etických modelov podľa kontextu), multikultúrnou citlivosťou (zohľadnenie národných a kultúrnych rozdielov) a uznaním, že tá istá situácia môže mať viacero legitímnych riešení.

Pre konkrétne hodnotenie etických otázok online výskumu AoIR 2.0 navrhuje zohľadňovať štyri aspekty: miesto/prostredie (aké sú technické parametre platformy, otvorenosť/uzavretosť skupín, nastavenia súkromia), očakávania (zverejnená politika

³ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016, Recital 26. OJ L 119, 4.5.2016.

⁴ Zákon č. 18/2018 Z. z. o ochrane osobných údajov, § 78 ods. 7 [online]. [cit. 2026-02-13]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2018/18/>

⁵ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016, Recital 28. OJ L 119, 4.5.2016.

platformy, mechanizmy voľby režimu súkromia, ako účastníci vnímajú priestor), subjekty (kto sú autori/účastníci, aká je ich zraniteľnosť) a informovaný súhlas (aká forma súhlasu je primeraná v danom kontexte). Na základe týchto aspektov formuluje dva kľúčové princípy graduovanej ochrany: „čím viac je priestor vnímaný ako verejný, tým menšia môže byť povinnosť chrániť individuálne súkromie“ a „čím vyššia je zraniteľnosť autora/subjektu, tým vyššia je povinnosť výskumníka chrániť autora/subjektu“ (AoIR 2.0, 2002). Pri informovanom súhlase zdôrazňuje potrebu zvážiť nielen to, či ho získať, ale aj od koho (individuálny účastník, moderátor skupiny, platforma) a v akej forme (pred zberom dát alebo pri publikovaní konkrétnych citácií). Dôležité je tiež špecifikovať, ako budú dáta použité – priame citovanie alebo parafráza, pričom pseudonymizácia nevylučuje potrebu informovaného súhlasu, ale mala by byť jeho súčasťou.

AoIR 3.0 (2020) reagoval na zmeny spojené s rozvojom sociálnych sietí, veľkých dát a nových technológií a osobitne zdôraznil tri nové problematické oblasti, ktoré sa stali relevantné v ére sociálnych médií. Po prvé, vnímanie súkromia nemusí zodpovedať technickej realite – ľudia zdieľajú informácie vo verejných fórach s očakávaním súkromia. Po druhé, vzniká potreba zohľadňovať kolektívnu subjektivitu – či je potrebné získať súhlas nielen od individuálnych používateľov, ale aj od moderátorov skupín a platforiem. Po tretie, rozvoj technológií umelej inteligencie a štylistickej analýzy zvyšuje riziko reidentifikácie aj pri starostlivo anonymizovaných dátach.

Digital Services Act (2022) dopĺňa etické odporúčania právnou reguláciou prístupu k dátam veľkých online platforiem (VLOP) a vyhľadávačov (VLOSE). Článok 40 vyžaduje, aby poskytovatelia týchto služieb sprístupnili dáta výskumníkom za účelom skúmania systémových rizík, vrátane ohrozenia slobody prejavu. Výskumníci z neziskových organizácií môžu získať prístup k verejným dátam (odsek 12) alebo požiadať o prístup k neverejným dátam (odsek 4).

Pokiaľ ide o riešenie štyroch formulovaných problémov, AoIR poskytuje skôr interpretačný rámec než definitívne odpovede. V otázke rozlíšenia verejného a súkromného priestoru uznáva nesúlad medzi technickou a percepčnou verejnosťou, pričom zdôrazňuje, že výskumník by mal zohľadňovať oboje – technické parametre platformy aj subjektívne očakávania účastníkov. K problému kolektívnej subjektivity AoIR 3.0 po prvýkrát explicitne upozorňuje na potrebu zvážiť súhlas moderátorov a platforiem. Otázku, kedy je takýto súhlas potrebný a kedy nie, však ponecháva bez jednoznačnej odpovede. Dilemu súhlas verzus vedecká sloboda rieši prostredníctvom princípu graduovanej ochrany v závislosti od verejnosti priestoru a zraniteľnosti subjektov – čím viac sú obe tieto premenné prítomné, tým dôležitejší je informovaný súhlas. Problém anonymity a reidentifikácie AoIR 3.0 jasne pomenúva a varuje pred ilúziou trvalej anonymity, no konkrétne technické riešenia alebo algoritmy overovania ponecháva na výskumníka, pričom sa odvoláva na rýchly technologický vývoj.

3. Kazuistický prístup: Analýza prípadových štúdií

Deontologický prístup poskytuje normatívny rámec, no ako ukázala analýza, nevie poskytnúť definitívne odpovede na mnohé špecifické etické dilemy internetového výskumu. V súlade s odporúčaniami AoIR sa preto obraciame ku kazuistickému prístupu – analýze konkrétnych výskumných situácií, v ktorých sa výskumníci museli vysporiadať s podobnými problémami. Prípadové štúdie predstavujú účelový ilustratívny výber kanonických prípadov citovaných v odporúčaní AoIR ako referenčné príklady kľúčových etických dilem internetového výskumu. Vybrané prípadové štúdie ilustrujú tri z formulovaných problémov: rozlíšenie medzi verejným a súkromným priestorom (Hudson – Bruckman, 2002), dilemu

ochrany zraniteľných skupín verzus ich viditeľnosť (Trevisan – Reilly, 2014) a výzvy anonymizácie v ére veľkých dát (Handley – Beck, 2024).

3.1. Technicky verejné, percepčne súkromné: IRC chat

Hudson – Bruckman (2002) skúmali komunikáciu študentov francúzštiny na IRC chatovej platforme IRC Français, ktorá mala slúžiť ako priestor na jazykovú prax. Výskumníci analyzovali interakcie medzi anglicky hovoriacimi študentmi študujúcimi francúzštinu a frankofónnymi používateľmi.

Etický problém tohto výskumu vznikol preto, že chat bol technicky otvorený a verejne prístupný, čo by podľa tradičných kritérií znamenalo, že ide o verejný priestor nevyžadujúci informovaný súhlas. Výskumníci získali súhlas od študentov, ktorí boli účastníkmi vzdelávacieho programu, ale nie od frankofónnych používateľov, ktorým poslali len upozornenie o prebiehajúcom výskume s možnosťou odmietnuť účasť.

Autori výskumu však dostali neočakávanú reakciu na tieto opatrenia. Frankofónni účastníci vnímali chat ako súkromný rozhovor a väčšina z nich považovala použitie ich komunikácie na výskumné účely za neetické. Samotné oznámenie o výskume vnímali ako vtieravé.

Hudson – Bruckman (2002) konštatovali, že koncepcia chatu ako verejnej platformy nefunguje – účastníci ho vnímajú ako súkromný priestor rozhovoru bez ohľadu na technické nastavenia. To znamená, že percepcia súkromia účastníkmi je rovnako dôležitá ako technické parametre platformy.

Tento nesúlad medzi technickou a percepčnou verejnosťou potvrdzuje prvý princíp AoIR a vysvetľuje aj reakciu moderátorky profesijnej skupiny učiteľov ruštiny – aj keď išlo o otvorenú skupinu, členovia ju mohli vnímať ako dôverný priestor pre profesionálnu výmenu⁶.

3.2. Ochrana alebo umlčanie: Britské skupiny za práva zdravotne postihnutých

Trevisan – Reilly (2014) analyzovali komentáre v britských facebookových skupinách presadzujúcich práva osôb so zdravotným postihnutím. Mnohé etické protokoly automaticky kategorizujú osoby so zdravotným postihnutím ako „zraniteľnú skupinu“ a z ochranných dôvodov ich vylučujú z výskumov. Vzniká tak paradox: snaha chrániť tieto komunity vedie k umlčaniu ich hlasov a zneviditeľneniu ich diskusií o právach a sociálnych otázkach.

Autori zvolili stratégiu „stredného maskovania“ (medium cloaking). Kľúčové témy a argumenty prenášali bez odhalenia osobných údajov. Priame citácie používali len vtedy, ak ich nebolo možné nájsť pomocou vyhľadávača – každú potenciálnu citáciu overovali vyhľadávaním, či nie je identifikovateľná.

⁶ Podobné postoje k verejným dátam zo sociálnych sietí som zaznamenala aj v rozhovoroch so slovenskými a českými kolegami v kuloároch XXXIV. kolokvia mladých jazykovedcov v Nitre (november 2025). Viaceré kolegyne a kolegovia, ktorí analyzujú rečové správanie v skupinách na sociálnych sieťach, nepokladajú za potrebné získavať súhlas účastníkov, ak používajú dáta anonymne a bez priamych identifikátorov. Myšlienka, že používatelia by mohli byť proti analýze svojho rečového správania aj v prípade anonymizácie, sa im javila ako nová a nezvyčajná. Tento postoj vychádza z technického chápania verejnosti online priestoru, ale prípad IRC chatu demonštruje, že technická otvorenosť priestoru nemusí zodpovedať tomu, ako priestor vnímajú samotní účastníci komunikácie (XXXIV kolokvium mladých jazykovedcov, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta filozofie a prírodných vied. Dostupné na: <https://ksf.ff.ukf.sk/podujatia/xxxiv-kolokvium-mladych-jazykovedcov/>).

V kontexte nášho dizertačného výskumu protivojnového diskurzu v Rusku vzniká podobná dilema. Účastníci protivládnych diskusií sú v dôsledku represii nepochybne zraniteľnou skupinou. Úplné vylúčenie z výskumu by však znamenalo umlčanie ich hlasov a zneviditeľnenie protestu. Stratégia „stredného maskovania“ – prenos kľúčových argumentov a diskurznych stratégií bez priamych citácií, ktoré by boli dohľadateľné – sa javí ako možné riešenie. Kontrola citácií cez vyhľadávač je praktický nástroj na overenie anonymity.

3.3. Anonymizácia v ére veľkých dát: WFH-tweety

Handley – Beck (2024) analyzovali 2400 verejných tweetov obsahujúcich akronym „WFH“ (work from home) z obdobia január 2020 – november 2021. Dáta boli zbierané prostredníctvom API Twitteru pomocou skriptu v Pythone. Tweety boli verejné, no autori si uvedomovali, že v ére veľkých dát a pokročilej štylistickej analýzy môže byť aj zdanlivo anonymný text identifikovateľný. Preto čelili otázke, ako zabezpečiť skutočnú anonymitu pri veľkom objeme dát.

Na tento účel bol zriadený viacvrstvový protokol anonymizácie. V prvom rade odstránili všetky používateľské mená. Následne všetky citácie parafrázovali namiesto doslovného citovania. Každú parafrázovanú citáciu potom overovali vyhľadávaním. Keďže išlo o verejné dáta a boli dodržané prísne opatrenia proti deanonymizácii, informovaný súhlas od individuálnych autorov tweetov nebol požadovaný. Výskum prešiel schválením etickej komisie na Oxford Brookes University.

Tento prípad naznačuje, že pri práci s veľkými objemami verejných dát je možné vykonávať výskum bez individuálneho informovaného súhlasu, ak sú dodržané prísne opatrenia anonymizácie a výskum nepredstavuje riziko ujmy pre účastníkov.

Štúdia poskytuje konkrétny protokol pre prácu s verejnými dátami zo sociálnych sietí. Kombinácia parafrázy a kontroly cez vyhľadávač je prakticky aplikovateľná aj na výskum diskurzu učiteľov ruštiny či protivojnového diskurzu. Dôležité je tiež inštitucionálne schválenie – získanie stanoviska etickej komisie posilňuje legitimitu výskumu aj v prípade kritiky⁷.

4. Fronézis: aplikácia na vlastný výskum

V súlade s odporúčaniami AoIR aplikujeme aristotelovský koncept fronézis – praktickej múdrosti, ktorá umožňuje prepojiť všeobecné princípy s partikulárnou situáciou prostredníctvom reflexie, kontextuálneho posúdenia a etického úsudku (Markham, 2006). Pritom budeme chápať etické otázky nie ako jednorazové rozhodnutie pred začatím projektu, ale ako kontinuálny proces prechádzajúci všetkými fázami výskumu: prípravou, zberom a ukladáním dát, analýzou, šírením výsledkov a ukončením projektu.

⁷ V kontexte našich výskumov plánujeme požiadať o stanovisko Etickú komisiu UMB. Súčasný tlačivo pre etickú komisiu UMB však vykazuje určité limity pri hodnotení etických rizík výskumu na sociálnych sieťach (Žiadosť UMB [s. a.]). Formulár je primárne orientovaný na klasický výskum s individuálnymi subjektami, predpokladá získanie informovaného súhlasu ako štandardnú procedúru a neponúka kategórie pre hodnotenie alternatívnych spôsobov ochrany dát špecifických pre výskum na sociálnych sieťach. Absencia kategórií pre hodnotenie kolektívnej subjektivity, graduovanej ochrany v závislosti od verejnosti priestoru a zraniteľnosti skupín, ako aj rizika reidentifikácie v budúcnosti odráža širší problém prispôsobenia tradičných etických protokolov novým výzvam online výskumu, na ktorý poukazujú aj medzinárodné odporúčania AoIR.

4.1. Výskum diskurzu učiteľov ruštiny ako cudzieho jazyka

Tento výskum sa zameriava na profesijný diskurz učiteľov ruštiny v troch facebookových skupinách po roku 2022. Kritická reakcia moderátorky jednej z týchto skupín ilustruje všetky štyri identifikované etické problémy.

Na základe tejto spätnej väzby a reflexie etických dilem sme sa rozhodli konferenčný príspevok nepublikovať, keďže moderátorka vyjadrila nesúhlas aj s použitím anonymizovaných dát. Toto rozhodnutie rešpektuje percepciu súkromia komunity bez ohľadu na technické nastavenie priestoru. V budúcich výskumoch plánujeme osloviť moderátorov otvorených skupín s jasnejším verejným charakterom a požiadať ich o posúdenie, či považujú výskum založený na anonymizovaných dátach za bezpečný pre členov komunity. Takýto prístup uznáva úlohu moderátorov ako spoluzodpovedných za priestor, ktorý spravujú a umožňuje im participovať na rozhodnutí o etickosti výskumu.

4.2. Protestný protivojnový diskurz v Rusku

Náš dizertačný výskum sa zaoberá protivojnovým diskurzom v Rusku po roku 2022. Jedným z jeho zdrojov sú dáta zo sociálnych sietí. Účastníci protivládnych diskusií čelia reálnym bezpečnostným rizikám, čo ich robí vysoko zraniteľnou skupinou.

Vzhľadom na špecifiká tohto výskumu sa budeme zameriavať výhradne na verejné príspevky na otvorených platformách. Otázka kolektívnej subjektivity je menej relevantná, keďže ide o individuálne vyjadrenia. Centrálnou dilemou zostáva zraniteľnosť verzus viditeľnosť – prípad britských skupín (Trevisan – Reilly, 2014) ukazuje, že úplné vylúčenie by znamenalo umlčanie, preto volíme stratégiu „stredného maskovania“. Najzávažnejšou hrozbou je riziko reidentifikácie vzhľadom na bezpečnostné dôsledky pre účastníkov.

Princíp maximálnej opatrnosti preto plánujeme uplatňovať vo všetkých etapách výskumu:

Zber a dokumentácia: Zber dát sa obmedzuje na verejné príspevky dostupné bez prihlásenia. Príspevky, ktoré autor sám odstránil, sa nepovažujú za dostupné a nebudú zahrnuté do analýzy.

Analýza: Budeme analyzovať najmä diskurzné stratégie a jazykové prostriedky. Pre citáciu budeme používať len parafrázy overené vyhľadávaním (Handley – Beck, 2024). Uprednostňujeme prácu so zovšeobecnenými vzorcami namiesto konkrétnych príkladov. Vyhňeme sa uvádzaniu akýchkoľvek časových a geografických špecifik, ktoré by mohli zúžiť okruh možných autorov.

Odložená publikácia: Výsledky analýzy nebudeme publikovať okamžite. Dizertačná práca bude sprístupnená v súlade so slovenskými pravidlami, ale najcitlivejšie časti budú publikované až s časovým odstupom, keď sa zníži aktuálne riziko pre účastníkov.

Archivácia vs. zničenie dát: Po ukončení projektu budeme rozhodovať o archivácii alebo zničení dát v závislosti od politickej situácie v Rusku a technologického vývoja v oblasti reidentifikácie.

Tieto priebežné úvahy predložíme na posúdenie Etickej komisii UMB.

Záver

Výskum politicky citlivých tém na sociálnych sieťach si vyžaduje prehodnotenie tradičných etických rámcov. Analýza normatívnych dokumentov ukázala, že všeobecné etické kódexy a GDPR poskytujú dôležité východiská, ale nedokážu poskytnúť definitívne odpovede na špecifické dilemy online výskumu. Odporúčania AoIR ponúkajú interpretačný rámec

uznávajúci komplexnosť a kontextualitu týchto otázok. Prípadové štúdie ilustrujú, že riešenia vyžadujú kombináciu rôznych ochranných stratégií.

Riešenie dilemy medzi ochranou a viditeľnosťou vyžaduje hľadanie rovnováhy prostredníctvom viacúrovňových stratégií: anonymizácie, parafrázy, kontroly cez vyhľadávač, odloženej publikácie a kontextuálneho posúdenia percepcie súkromia komunity. V ére veľkých dát a umelej inteligencie sa tieto otázky stávajú čoraz naliehavejšími a vyžadujú kolektívnu reflexiu vedeckej komunity.

Literatúra

- ALLEA. 2023. The European Code of Conduct for Research Integrity – Revised Edition 2023 [online]. Berlin, 2023. ISBN 978-3-9823562-3-5. Dostupné na: <https://allea.org/code-of-conduct/> [2026-02-13].
- ASSOCIATION OF INTERNET RESEARCHERS (AoIR). 2002. Ethical decision-making and Internet research: Recommendations from the AoIR ethics working committee [online]. 2002. Dostupné na: <http://www.aoir.org/reports/ethics.pdf> [2026-01-23].
- ASSOCIATION OF INTERNET RESEARCHERS (AoIR). 2020. Internet Research: Ethical Guidelines 3.0 [online]. 2020. Dostupné na: <https://aoir.org/reports/ethics3.pdf> [2026-01-23].
- HUDSON, James M. – BRUCKMAN, Amy. 2002. IRC Francais: The Creation of an Internet-based SLA Community. In: Computer Assisted Language Learning, roč. 15, 2002, č. 2, s. 109 – 134. ISSN 0958-8221. Dostupné na: <https://doi.org/10.1076/call.15.2.109.8197> [2026-01-23].
- HANDLEY, Kate – BECK, Stefan. 2024. 'Everyday talk' about working-from-home: How the affordances of Twitter enable ambient affiliation but constrain political talk. In: New Media & Society, roč. 27, 2025, č. 10, s. 5755 – 5775. ISSN 1461-4448. Dostupné na: <https://doi.org/10.1177/14614448241255562> [2026-02-01].
- MARKHAM, Adrienne. 2006. Method as ethic, ethic as method. In: Journal of Information Ethics, roč. 15, 2006, č. 2, s. 37 – 54. ISSN 1061-9321.
- MINISTERSTVO ŠKOLSTVA, VEDY, VÝSKUMU A ŠPORTU SLOVENSKEJ REPUBLIKY. 2024. Kódex výskumnej integrity a etiky na Slovensku [online]. Bratislava : Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu SR, 2024. Dostupné na: <https://www.minedu.sk/kodex-vyskumnej-integrity-a-etiky-na-slovensku/> [2026-02-13].
- Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data (General Data Protection Regulation, GDPR) [online]. In: Official Journal of the European Union, L 119, 4. 5. 2016, s. 1 – 88. Dostupné na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679> [2026-02-13].
- Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act) [online]. In: Official Journal of the European Union, L 277, 27. 10. 2022, s. 1 – 57. Dostupné na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2065> [2026-02-13].

- SUN, Ya – WANG, Gongyuan – FENG, Haiying. 2021. Linguistic Studies on Social Media: A Bibliometric Analysis. In: SAGE Open. ISSN 2158-2440. Dostupné na: <https://doi.org/10.1177/21582440211047572> [2026-04-23].
- TAMÁSSY, Réka – GERING, Zsuzsanna. 2021. Rich variety of DA approaches applied in social media research: A systematic scoping review. In: Discourse & Communication, roč. 16, 2021, č. 1. ISSN 1750-4821. Dostupné na: <https://doi.org/10.1177/17504813211043722> [2026-04-29].
- TREVISAN, Filippo – REILLY, Paul. 2014. Ethical dilemmas in researching sensitive issues online: lessons from the study of British disability dissent networks. In: Information, Communication & Society, roč. 17, 2014, č. 9, s. 1131 – 1146. ISSN 1369-118X. Dostupné na: <https://doi.org/10.1080/1369118X.2014.889188> [2026-01-15].
- UNIVERZITA MATEJA BELA. 2023. Etický kódex UMB [online]. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2023. Dostupné na: <https://www.umb.sk/univerzita/univerzita/o-univerzite/akademicka-etika-umb/> [2026-02-13].
- UNIVERZITA MATEJA BELA. [s. a.]. Žiadosť o vydanie stanoviska Etickej komisie UMB v Banskej Bystrici [online]. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela. Dostupné na: <https://www.umb.sk/univerzita/univerzita/o-univerzite/akademicka-etika-umb/eticka-komisija/> [2025-02-13].
- WALSH, Melanie. 2023. The Challenges and Possibilities of Social Media Data: New Directions in Literary Studies and the Digital Humanities. In: KLEIN, Lauren F. – GOLD, Matthew K. (eds.). Debates in the Digital Humanities 2023. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2023, s. 275 – 294. Dostupné na: <https://muse.jhu.edu/book/103333> [2026-04-27].
- Zákon č. 18/2018 Z. z. o ochrane osobných údajov. 2018. In: Zbierka zákonov Slovenskej republiky [online]. Dostupné na: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2018/18/> [2026-02-13].

MATICA SLOVENSKÁ A JEJ ČLENSKÁ ZÁKLADŇA V ROKOCH 1862 – 1875 **(PREDMET, CIELE, METODOLÓGIA, PRAMENE)**

MATICA SLOVENSKÁ AND ITS MEMBERSHIP BASE IN THE YEARS 1862 – 1875 (SUBJECT, OBJECTIVES, METHODOLOGY, SOURCES)

Pavol Madura

Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

pavol.madura@student.umb.sk

Abstract: Matica slovenská entered history as the oldest nationwide cultural institution of the Slovaks (1863). Despite the institution's associative character, the issue of its membership base in the years 1862 – 1875 has not yet been systematically researched and remains on the margins of historiographical interest. The aim of the paper is to provide a synthetic assessment of the significance of the membership base in fulfilling Matica slovenská's programmatic tasks, to analyse the Statutes of Matica slovenská as its fundamental organisational document, and to reconstruct a comprehensive list of members for the nineteenth century. Membership will also be examined in terms of regional affiliation and social and occupational composition. Special attention is devoted to the network of local agents (jednoteľstvá), which, after the rejection of regional branches, served to maintain contact between the central office, the membership, and the broader sympathetic public. The source base consists of heuristic research and analysis of documents held in the Archives of Matica slovenská in Martin, contemporary periodical press, memoirs, and personal papers of selected Matica representatives.

Key words: Matica slovenská (1862 – 1875), membership base, statutes and associative organisation, network of local agents, regional structure of membership, social and occupational composition of members

Vznik, význam a úlohy Matice slovenskej

Matica slovenská založená v roku 1863 predstavuje najstaršiu celonárodnú kultúrnu inštitúciu Slovákov. Od svojho vzniku zohrávala zásadnú úlohu pri formovaní národnej identity, rozvoji kultúrneho života a podpore vzdelanosti. Jej zakladatelia vložili do prvého paragrafu stanov nadčasové poslanie, podľa ktorého je Matica slovenská jednota milovníkov slovenského národa a života a v členoch národa má budiť, rozširovať a utvrdzovať mravnú a umnú vzdelanosť, pestovať literatúru i krásne umenia a prispievať tak k celkovému pozdvihnutiu slovenského národa.¹

V prvom období činnosti (1863 – 1875) sa Matica profilovala ako kľúčová opora národných snáh, najmä v podmienkach nepriaznivej politickej situácie v Uhorsku. Táto inštitúcia sa súčasne stala priestorom pre spoluprácu predstaviteľov katolíckej a evanjelickej cirkvi, čím vznikla tradícia označovaná ako moysesovsko-kuzmányovská. Jej symbolická hodnota spočívala v posilňovaní dôvery medzi dvoma najväčšími náboženskými komunitami a v integrácii spoločnosti na konfesiónálne neutrálnej platforme. Matica plnila integračnú, národnoobránnu, nadkonfesiónalnu i nadregionálnu funkciu, ktorá jej umožňovala pôsobiť ako reprezentant záujmov širokého spektra spoločenských vrstiev (Winkler – Eliáš a kol., 2003, s. 31 – 96).

Popri národnoobránných aktivitách sa Matica od svojho vzniku profilovala ako prvé centrum organizovanej vedeckej práce na Slovensku. Už v 60. a 70. rokoch 19. storočia pôsobili

¹ Stanovy Matice slovenskej, 1862, s. 1.

pri Matici vedecké odbory združujúce jazykovedcov, historikov, literárnych vedcov, národopiscov a umenovedcov. Vedecké projekty Matice nachádzali výraznú podporu nielen organizačne, ale aj finančne. Inštitúcia vydávala *Letopis Matice slovenskej*, prvé vedecko-informačné periodikum s informačnou a spolkovou funkciou písané po slovensky, ktoré predstavovalo významnú platformu pre publikovanie štúdií a kultivovanie slovenského odborného jazyka v čase, keď neexistovala národná akadémia vied (Winkler – Eliáš a kol., 2003, s. 31 – 96).

K významným úlohám patrila aj podpora vzdelanosti mladých Slovákov, ktorým poskytovala štipendiá. Medzi podporenými boli aj neskorší významní predstavitelia slovenského národného hnutia, ako Matúš Dula či Svetozár Hurban-Vajanský. Štipendijná činnosť Matice sa stala investíciou do budúcich intelektuálnych a kultúrnych elít. Rozsiahla vydavateľská činnosť významne obohatila slovenské kultúrne prostredie. V prvých dvanástich rokoch existencie vydala štyridsať kníh a štyridsaťdva menších tlačí. Vzhľadom na charakter vydavateľskej činnosti Matice slovenskej je potrebné rozlišovať kategórie vedecký, odborný, náučný, populárno-náučný, osvetový a ľudovovýchový, ktoré reflektujú rozdielne cieľové skupiny a funkcie publikácií. Publikácie pokrývali široké tematické spektrum, od literatúry, jazykovedy a histórie až po odborné a osvetové spisy, hospodárske príručky či učebnice. Mimoriadny význam má druhý diel Hattalovej *Mluvnice jazyka slovenského* (1865), ktorý ako prvá systematická učebnica slovenskej syntaxe výrazne prispel k upevneniu normy spisovného jazyka (Winkler – Eliáš a kol., 2003, s. 31 – 96).

Osobitnú pozornosť venovala Matica archivárskej, knižničnej a muzeálnej činnosti. Na podnet Jozefa Miloslava Hurbana sa začala systematicky budovať zbierka kníh, rukopisov, pozostalostí významných osobností, numizmatických a archeologických pamiatok. Do roku 1875 obsahovali matičné zbierky vyše desaťtisíc kníh a tri stovky rukopisných materiálov, ktoré predstavovali základ budúcich inštitúcií – archívu, knižnice a múzea Matice slovenskej. Matiční aktéri zorganizovali rozsiahlu celonárodnú zbierku, z ktorej bola vybudovaná a v roku 1865 slávnostne otvorená Národná svetlica, prvá matičná budova symbolizujúca kultúrne sebaurčenie Slovákov.

Matica rozvíjala kontakty doma i v zahraničí, poskytovala pomoc jednotlivcom v ťažkej situácii a vystupovala ako významný reprezentant záujmov slovenského národa. Aktívne udržiavala kontakty s inštitúciami a maticami slovanských národov. Sociálnu angažovanosť dokladá finančná podpora vyhoreným obciam Medzibrodie a Žaškov. V súhrne možno konštatovať, že Matica slovenská sa v 19. storočí vyprofilovala ako kľúčová kultúrna, vzdelávacia a národno-integrujúca inštitúcia. Svojou vedeckou, vydavateľskou, zberateľskou a osvetovou činnosťou zásadne prispela k formovaniu moderného slovenského národného povedomia a položila základy mnohých oblastí slovenskej kultúry a vedy (Winkler – Eliáš a kol., 2003, s. 31 – 96).

Matica slovenská a jej členská základňa

Matica slovenská vznikla ako spolok a členská základňa tvorila jeden z jej kľúčových pilierov. Problematika členskej základne Matice slovenskej v rokoch 1862 až 1875 predstavuje dôležitý, no doposiaľ len okrajovo preskúmaný aspekt dejín tejto inštitúcie. Napriek jej spolkovému charakteru odborná literatúra neponúka jeho komplexné a systematické spracovanie. V matičnej historiografii absentuje ucelená analýza tohto fenoménu v širších spoločenských a regionálnych súvislostiach, keďže pozornosť bádateľov sa sústreďovala najmä na iné oblasti činnosti Matice, ako bola vydavateľská a vedecká aktivita či zberateľská práca (pozri Winkler – Eliáš a kol., 2003; Madura, 2021a; Madura, 2019).

Členstvo v Matici slovenskej pritom plnilo zásadnú funkciu pri napĺňaní jej programových cieľov. Členovia spolku zabezpečovali jeho materiálnu podporu, legitimizovali jeho existenciu a aktívne sa podieľali na organizovaní a realizácii matičných aktivít. Z tohto dôvodu je výskum členskej základne kľúčový nielen pre pochopenie vnútorného fungovania spolku, ale aj pre rekonštrukciu sociálneho, regionálneho a konfesijného profilu slovenského národného hnutia v sledovanom období. Nedostatok systematického skúmania sa prejavuje najmä absenciou detailného prehľadu členov, ich územného rozloženia, sociálneho začlenenia a dynamiky nárastu či úbytku členskej základne. Zmapovanie týchto aspektov je preto nevyhnutné pre komplexnejšie pochopenie toho, akým spôsobom Matica slovenská fungovala ako spolková organizácia a akú úlohu zohrávali jej členovia pri formovaní moderného slovenského politického a kultúrneho života v 19. storočí.

Zápas o povolenie Matice slovenskej

Vôbec prvá zmienka o možnosti založenia Matice slovenskej pochádza z roku 1827 od Pavla Jozefa Šafárika, čo je len rok po vzniku historicky prvej Matice srbskej v roku 1826 (Winkler – Eliaš a kol., 2003, s. 26). Posledný impulz na založenie Matice slovenskej vyplynul z požiadaviek slovenského národného zhromaždenia v júni 1861 v Turčianskom Svätom Martine, ktoré poverilo Stály národný výbor vypracovaním stanov a zabezpečením všetkých krokov vedúcich k vzniku literárneho a kultúrneho spolku. Z dôvodu narastajúceho napätia medzi Viedňou a Pešťou a zákazu zhromažďovania výbor prestal účinkovať a jeho úlohy prevzal užší Dočasný výbor Matice slovenskej, ktorého predsedom sa stal Ján Francisci. Medzi jeho členov patrili Ján Gotčár, Viliam Pauliny-Tóth a Ján Palárik, osobnosti s organizačnými skúsenosťami, literárnym renomé a významným postavením v slovenskom verejnom živote. Ďalším kľúčovým dôvodom ich výberu bolo ich spoločné pôsobenie vo Viedni (Winkler – Eliaš a kol., 2003, s. 40 – 41). Spoločné pôsobenie členov výboru vo Viedni im poskytlo nielen osobné kontakty, ale aj praktickú znalosť cisárskej administratívy, ktorá bola v daných politických pomeroch nevyhnutná pre úspešnú legalizáciu Matice slovenskej. Viedenské prostredie zároveň umožňovalo slovenským predstaviteľom vstupovať do komunikácie s centrálnou mocou ako lojálni poddaní monarchie, nie ako opoziční aktéri v rámci uhorskej politiky.

Proces vzniku Matice slovenskej bol dlhý a náročný, prebiehal v rokoch 1861 až 1863 a predstavoval zápas slovenských národných aktivistov o jej úradné povolenie. Jej založeniu predchádzali viaceré úradné, organizačné a spoločenské kroky. Slovenskí národní aktivisti museli vypracovať a predložiť na schválenie stanov spolku, získať úradné povolenie, určiť sídlo, vybudovať členskú základňu, zabezpečiť finančnú základinu a nakoniec zvolať konštitutívne zhromaždenie (Madura, 2021b, s. 79 – 80).

Počas procesu schvaľovania stanov bol Dočasný výbor nútený opakovane prepracúvať ich obsah, keďže Miestodržiteľská rada v Budíne a Uhorská dvorská kancelária vo Viedni zasahovali do ich výslednej podoby. Uhorská miestodržiteľská rada v Budíne pritom predstavovala výkonný orgán podriadený Uhorskej dvorskej kancelárii vo Viedni v rámci administratívneho systému habsburskej monarchie do roku 1867. Úrady požadovali najmä odstránenie adjektív *slovenský* a *národný*, keďže podľa ich stanoviska „národ slovenský v tejto krajine nemá osobitnej reprezentácie ani korporatívnej ústrojnosti“. Významná časť zásahov do stanov smerovala k obmedzeniu členskej základne a jej regionálneho usporiadania. Uhorská dvorská kancelária vynechala paragrafy o „vidieckych správcoch“, ktorí mali pôsobiť ako sprostredkovatelia medzi ústredím Matice a členmi v regiónoch, a odstránila šesť paragrafov o „vidieckových zhromaždeniach“, ktoré mali byť základom regionálnych pobočiek. Tieto zásahy významne obmedzili členskú a organizačnú štruktúru spolku, čo súčasníci

prirovnávali k „drieku tela bez rúk a nôh“ (Francisci, 1864, s. 1 – 15). Uvedené zásahy je potrebné vnímať v kontexte centralizovaného správneho systému habsburskej monarchie pred rokom 1867, keď rozhodujúce kompetencie zostávali vo Viedni. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867) však došlo k zásadnej zmene mocenských pomerov, ktorá ovplyvnila aj postavenie Matice slovenskej, jej členskú základňu a možnosti jej ďalšieho fungovania.

Proces získavania členov sa teda začal už pred samotným vznikom spolku. Na prelome rokov 1862 a 1863 bolo nevyhnutné získať členov so zaplateným členským príspevkom, keďže len takí sa mohli zúčastniť konštituovania spolku. Francisci preto 31. októbra 1862 požiadal miestodržiteľa Mórica Pálffyho o povolenie zverejniť stanovy, výzvu na vstup členov a začať finančné zbierky, pričom súhlas bol udelený 1. novembra 1862. Dočasný matičný výbor následne pripravil Ohlásenie Matice slovenskej zo 4. novembra 1862, ktoré bolo 7. novembra publikované v *Pešťbudínskych vedomostiach*². V ňom verejnosť vyzývali na členstvo, platenie príspevkov a finančné dary, pričom tieto príspevky sa pravidelne zverejňovali v tlači (Winkler – Eliáš a kol., 2003, s. 46).

Stanovy Matice slovenskej – práva a povinnosti členov

Úradné schvaľovanie stanov bolo ukončené až 31. mája 1863, keď Miestodržiteľská rada v Budíne vydala potvrdzovaciu klauzulu č. 38441 (Francisci, 1864, s. 9). Stanovy Matice slovenskej predstavujú základný spolkový dokument a vnútorný organizačný rámec Matice slovenskej. Ide o hlavný právny a organizačný nástroj, ktorý upravuje fungovanie spolku, jeho štruktúru, pravidlá členstva a vnútornú disciplínu. Obsahovo sú stanovy rozdelené do 37 paragrafov, ktoré systematicky stanovujú pravidlá a zásady riadenia Matice slovenskej. Po úvodnom zadefinovaní poslania, cieľov a úloh spolku text podrobne opisuje organizáciu členskej základne, podmienky prijatia členov, ich práva a povinnosti. Ďalej stanovuje organizačnú štruktúru a kompetencie jednotlivých orgánov, medzi ktoré patrí valné zhromaždenie a výbor, pričom je presne definovaný spôsob voľby, právomoci a zodpovednosť funkcionárov. Stanovy tiež upravujú otázky hospodárenia a správy majetku. Ďalej sa v nich riešia nevyhnutné záležitosti súvisiace s riadnym fungovaním Matice slovenskej. V konečnom dôsledku tvoria stanovy komplexný právny a organizačný rámec, ktorý umožňoval Matici slovenskej efektívne naplňať jej historické, kultúrne a spoločenské poslanie a zabezpečoval súlad činnosti spolku s platnou legislatívou.³

Hlavným motívom vstupu do radov Matice bola myšlienka národnej služby a podpora rozvoja slovenského národa. Členstvo v Matici slovenskej prinášalo svojim členom nielen isté výhody, ale aj konkrétne povinnosti, ktoré boli pevne zakotvené v stanovách. Členstvo spájalo jednotlivcov s národným presvedčením a poskytovalo priestor, kde sa sympatizanti slovenského kultúrneho a spoločenského života mohli stretávať, vymieňať si skúsenosti a spoločne pracovať na rozvoji vzdelanosti, vedy, literatúry a umenia. Matičná pôda vytvárala jednotu a kolektívnu identitu medzi prívržencami slovenského národného života, čím sa stala významným faktorom národného povedomia 19. storočia (Francisci, 1864, s. 1 – 15).

Podľa stanov tvorili členskú základňu Matice štyri kategórie členov: zakladatelia, riadni členovia, podporovatelia a čestní členovia. Každá kategória mala špecifické povinnosti a práva, ktoré odrážali jej úlohu vo finančnej stabilite, rozhodovaní a podpore kultúrnych a vedeckých aktivít Matice. Správu členstva zabezpečoval výbor Matice, ktorý rozhodoval o prijatí nových členov a uznávaní darov ako členských príspevkov. Výbor dohliadal na činnosť členov a riadil

² Ohlásenie Slovenskej Matice. In: *Pešťbudínske vedomosti*, 7. 11. 1862, s. 1.

³ Stanovy Matice slovenskej, 1862, s. 1 – 7.

účinkovanie Matice. Valné zhromaždenie, konané raz ročne, rozhodovalo o zásadných otázkach, ako sú rozpočet, úprava stanov a voľby výboru.⁴

Historický význam členstva

Členstvo v Matici slovenskej bolo kľúčovým nástrojom financovania, podpory kultúrnej a vedeckej činnosti a zároveň formou spoločenskej prestíže a zodpovednosti za slovenský národ. Medzi členmi Matice slovenskej nachádzame mnohé významné osobnosti slovenského národného hnutia, ktoré aktívne prispievali k rozvoju vzdelanosti, literatúry a umenia. Zároveň sa medzi členmi vyskytovali aj významné osobnosti širšieho slovanského priestoru a právnické osoby – mestá, obce, školy, knižnice či spolky – čo dokumentuje medzinárodný rozmer a prestíž Matice. Príkladom mimoriadneho významu a uznania bolo aj členstvo cisára Františka Jozefa I., ktorý sa stal zakladajúcim členom a daroval Matici tisíc zlatých, čím výrazne podporil jej oprávnenosť a posilnil jej spoločenský vplyv (Madura, 2023, s. 55 – 57).

Členstvo v Matici slovenskej nepredstavovalo len finančnú podporu spolku, ale aj možnosť podieľať sa na napĺňaní jeho kultúrnych, vzdelávacích a národných cieľov. Prostredníctvom členských príspevkov, účasti na valných zhromaždeniach a podpory matičných aktivít sa členovia zapájali do činnosti inštitúcie, ktorá sa usilovala o rozvoj slovenskej vzdelanosti, literatúry, vedy a umenia.⁵

Významným prvkom fungovania každého spolku je existencia vlastného tlačového orgánu, ktorý zabezpečuje organizačné, metodické, riadiace, informatívne i propagačné funkcie smerom k členskej základni. V prípade Matice slovenskej túto úlohu plnil aj *Letopis Matice slovenskej*, predstavujúci špecifickú kombináciu vedeckého a členského periodika. Prostredníctvom neho sa sprostredkúvali kľúčové informácie určené členstvu, najmä publikované zápisnice z valných zhromaždení a zasadnutí výboru. Tým sa zabezpečovala transparentnosť vnútorných rozhodovacích procesov a sprístupňovalo sa smerovanie spolku širokej členskej základni. Popri tom *Letopis* obsahoval aj zoznamy získaných zbierok, prehľady majetku a ďalšie údaje relevantné pre hodnotenie činnosti spolku. Napriek tomu tieto aspekty zostávajú len čiastočne prebádané a vyžadujú si systematický výskum zameraný na analýzu *Letopisu* ako spolkového spravodajcu. Hoci historiografia priniesla viacero štúdií venovaných vedeckému významu periodika (napr. Molda 2013), absentuje komplexné zhodnotenie jeho funkcie v rámci vnútornej komunikácie a organizácie Matice slovenskej.

Vývoj členskej základne Matice slovenskej

Po určení sídla Matice slovenskej a úradnom schválení jej stanov sa Dočasný matičný výbor sústredil predovšetkým na budovanie členskej základne a zabezpečenie finančných prostriedkov nevyhnutných pre fungovanie spolku. Jednou zo základných podmienok povolenia založenia Matice slovenskej bolo preukázateľné zabezpečenie členstva, keďže konštituujuce zhromaždenie mohlo prebehnúť výlučne za účasti členov s uhradeným členským príspevkom. Prípravný výbor preto vyvíjal intenzívnu a systematickú činnosť zameranú na získavanie členov, pričom vysoký počet prihlásených členov v krátkom časovom období svedčí o mimoriadnej efektívnosti tejto mobilizačnej fázy a o výraznej spoločenskej odozve na myšlienku založenia Matice slovenskej (Francisci, 1864, s. 1 – 15).

⁴ Stanovy Matice slovenskej, 1862, s. 1 – 15.

⁵ Stanovy Matice slovenskej, 1862, s. 1 – 15; Ohlásenie Slovenskej Matice. In: *Pešťbudínske vedomosti*, 7. 11. 1862, s. 1.

Faktický začiatok organizovaného procesu získavania členov začal zverejnením Ohlásenia Matice slovenskej 7. novembra 1862 v *Pešťbudínskych vedomostiach*.⁶ Prostredníctvom tlače sa výzva dostala k širokým spoločenským vrstvám. *Pešťbudínske vedomosti* sa stali informačným kanálom, ktorý zásadným spôsobom ovplyvnil formovanie a aktivizáciu členov. *Pešťbudínske vedomosti* prinášali široké spektrum informácií týkajúcich sa budovania členskej základne Matice slovenskej: výzvy na vstup do spolku, podmienky členstva, kategórie členov, spôsob platenia príspevkov, ako aj priebežne zverejňované zoznamy novoprijatých členov. Nachádzali sa v nich správy o ľudových zbierkach, vyzbieraných sumách a darcoch, ako aj oznamy o prípravných a valných zhromaždeniach. Z týchto údajov možno získať prehľad o dynamike rastu členskej základne, o geografickom a sociálnom profile podporovateľov, o finančnom zázemí spolku a o komunikačných stratégiách Dočasného výboru. Analýza dobového periodika *Pešťbudínske vedomosti* je v tomto ohľade kľúčová, keďže reflektuje spôsoby komunikácie, formy mobilizácie i argumentačné stratégie použité pri oslovovaní potenciálnych členov.⁷ Sídlo redakcie sa v roku 1870 presťahovalo do sídla Matice slovenskej a došlo aj k ich premenovaniu na *Národné noviny*. Tie naďalej informovali o daniach v Matici slovenskej.⁸

Keď výbor považoval počet prihlásených členov za dostatočný, požiadal Miestodržiteľskú radu o povolenie zvolať ustanovujúce valné zhromaždenie. Po jeho schválení (č. 44013) uverejnili 3. júla 1863 v 53. čísle *Pešťbudínskych vedomostí* pozvánku na prvé valné zhromaždenie konané 4. augusta 1863 v Turčianskom Svätom Martine.⁹

Do vzniku Matice sa za jej členov prihlásilo 441 zakladateľov, 431 stálych riadnych členov, 112 ročných členov a 1 318 podporovateľov, čo predstavovalo spolu 2 302 osôb. Okrem členov vyslovila podporu Matici aj širšia verejnosť: menšími príspevkami ju podporilo vyše 1 250 osôb a ďalších vyše 1 000 darcov prispelo prostredníctvom obcí, cirkví či spolkov. Celkovo sa tak na podporu založenia Matice slovenskej zapojilo vyše 4 000 ľudí. Z hľadiska sociálnej skladby podľa dobovej analýzy dominovalo duchovenstvo, úradníci, meštianstvo a roľníci. Spolu sa vyzbieralo, resp. upísalo 94 251 zlatých a 95 grajciarov, čo predstavovalo mimoriadne vysokú sumu v porovnaní s predchádzajúcimi národnými iniciatívami, vrátane Tatrána či ostatných slovanských matíc (Francisci, 1864, s. 11). Do oficiálneho založenia Matice slovenskej sa do jej radov prihlásilo celkom 984 osôb (bez podporovateľov). Tento počet poukazuje na úspešnosť aktivít prípravného výboru aj na výrazný záujem verejnosti o formovanie národnej inštitúcie, ktorá mala reprezentovať slovenskú kultúru a národné povedomie.

Zoznam členov ku koncu júla 1864 bol publikovaný v prvom čísle *Letopisu Matice slovenskej* (1864). Ide o mimoriadne cenný pramenný materiál, ktorý poskytuje informácie nielen o celkovom počte členov, ale aj o ich konkrétnom zložení k presne vymedzenému časovému okamihu. Jeho limitujúcim faktorom je absencia abecedného usporiadania, ako aj rozdelenie členov do troch samostatných zoznamov podľa typu členstva. Podľa neho bolo k 31. júlu 1864 evidovaných 501 zakladateľov, 484 riadnych členov a 125 ročných riadnych členov, celkovo teda 1110 členov.¹⁰ Za prvý rok činnosti, od 4. augusta 1863 do 31. júla 1864, narástla základňa o 126 členov (bez podporovateľov). Zoznam síce nie je úplný, ale je základným prameňom pre začiatok výskumu, respektíve odrazovým mostíkom pre spracovanie zoznamu členov Matice slovenskej a jeho ďalších analýz.

⁶ Ohlásenie Slovenskej Matice. In: *Pešťbudínske vedomosti*, 7. 11. 1862, s. 1.

⁷ *Pešťbudínske vedomosti*. 1861 – 1870.

⁸ *Národné noviny*. 1870 – 1875.

⁹ Pozvanie k prvému valnému shromaždeniu „Matica Slovenskej“. In: *Pešťbudínske vedomosti*, 3. 7. 1863, s. 1.

¹⁰ Menoslov členov Matice Slovenskej. In: *Letopis Matice slovenskej*, roč. 1, 1864, s. 60 – 86.

Okrem mien členov obsahuje prameň aj informácie o ich spoločenskom postavení, zamestnaní, akademických alebo iných tituloch, niekedy aj o mieste pôsobenia a o výške zaplateného členského príspevku. Pri skutočných členoch boli zaznamenané aj pridelené čísla diplomov. Takto vedený materiál umožňuje rekonštrukciu sociálnej štruktúry členskej základne Matice a predstavuje cenný zdroj pre analýzu profesijného a regionálneho zastúpenia členov. Menoslov tak predstavuje hodnotný historický prameň umožňujúci detailnú analýzu sociálneho členenia a pôsobenia jednotlivých členov v sledovanom období.

Významný zdroj pri dopĺňaní členstva poskytujú následne zápisy zo zasadnutí Výboru Matice slovenskej, ktorý mal vo svojej kompetencii právo prijímať nových členov. Napríklad na 3. zasadnutí výboru 7. januára 1864 bolo prijatých 163 nových členov a na 4. zasadnutí 6. apríla 1864 ďalší štyria kandidáti.¹¹ Pre spracovanie kompletného zoznamu členov je tak potrebné preskúmať zápisnice výborových zasadnutí v sledovanom období.

Mená sú uvádzané v dobovom pravopise, a preto je potrebný ich prepis do súčasnej podoby podľa pravidiel slovenského pravopisu. Časť členov, predovšetkým zakladatelia, je už slovenskej vedeckej verejnosti známa, pričom ich prepis bol sprístupnený v biografických slovníkoch vydávaných Maticou slovenskou postupne od 80. rokov 20. storočia. Menej známe osobnosti si vyžadujú systematický prepis, čím sa otvára priestor na doplnenie historickej evidencie a hĺbkový výskum členskej základne.

Jednatelstvá Matice slovenskej

Keď sa pôvodný zámer zriadiť miestne pobočky ukázal ako neúspešný, výbor Matice pristúpil k vytvoreniu siete jednatelov pôsobiacich mimo sídla spolku. Miestodržiteľská rada schválila úpravu stanov umožňujúcu túto organizačnú novinku v januári 1865, na čo výbor okamžite reagoval výzvou, aby členovia preberali úlohy jednatelov vo svojich regiónoch. Hlavnými úlohami jednatelov boli starostlivosť o členskú základňu, výber členských príspevkov a ich odovzdávanie pokladníkovi v ústredí. Popri tom zabezpečovali distribúciu matičných vydaní a zohrávali významnú úlohu v monitorovaní kultúrnych pamiatok, ktoré následne získavali do zbierok Matice slovenskej. Začiatkom 70. rokov 19. storočia pristúpil nový podpredseda Matice Viliam Pauliny-Tóth k reorganizácii jednatelstiev, pri ktorej sa zmenšili územné obvody a zdvojnásobil sa ich počet na 62, čo výrazne zvýšilo operatívnu a regionálnu dosah aktivít Matice (Madura, 2019, s. 50 – 52).

Ľudové zbierky na podporu Matice slovenskej

Popri členských príspevkoch zohrávali v ekonomickom zázemí Matice slovenskej kľúčovú úlohu aj dobrovoľné ľudové zbierky, do ktorých sa aktívne zapájali členovia, sympatizanti i širšia verejnosť. Predstavovali významný finančný pilier spolku a zároveň prejav spoločenskej mobilizácie v prospech národnej inštitúcie. Medzi najdôležitejšie patrila zbierka na podporu založenia spolku, následná zbierka na odkúpenie Domu Matice slovenskej a napokon celonárodná mobilizačná zbierka Viliama Paulinyho-Tótha z roku 1872 nazvaná *Na odvetu našim osočovateľom* (Winkler – Eliáš a kol., 2003, s. 73).

Ciele výskumu

Cieľom skúmanej problematiky je komplexne analyzovať význam, štruktúru a fungovanie členskej základne Matice slovenskej v rokoch 1862 až 1875 so zreteľom na jej

¹¹ Zápisnice zo zasadnutí Výboru Matice slovenskej z 7. 1. 1864 a 6. 4. 1864. In: *Letopis Matice slovenskej*, roč. 1, 1864, s. 47 – 59.

organizačné, kultúrne a spoločenské funkcie v kontexte slovenského národného hnutia 19. storočia. Toto obdobie predstavuje formujúcu etapu existencie Matice slovenskej, ktorá vznikla ako reakcia na potrebu stabilnej, inštitucionalizovanej kultúrnej a národnej reprezentácie Slovákov v centralizovanom a mnohonárodnostnom Uhorsku. Členská základňa sa postupne stala kľúčovým sociálnym, finančným a legitimačným pilierom inštitúcie, ktorý umožňoval realizáciu jej programových úloh. Výskum sa preto usiluje o hlbšie pochopenie členstva ako dynamického fenoménu, odrážajúceho procesy modernizácie, národnej mobilizácie a kultúrnej emancipácie Slovákov.

Súčasťou výskumu je podrobná analýza štruktúry členstva, opierajúca sa o systematické preskúmanie stanov Matice slovenskej ako základného právneho a organizačného rámca spolku. Stanovy definovali kategórie členov – zakladateľov, riadnych členov, podporovateľov a čestných členov – a určovali ich práva, povinnosti a mieru participácie na živote inštitúcie. Výskum preto kladie dôraz na rekonštrukciu týchto kategórií a ich funkčného vymedzenia, čím umožní presnejšie pochopiť, akým spôsobom Matica organizovala svoj vnútorný život a aké mechanizmy participácie ponúkala rôznym skupinám obyvateľstva.

Osobitná pozornosť sa venuje preskúmaniu pomeru fyzických a právnických osôb medzi členmi Matice slovenskej, čo umožní identifikovať mieru zapojenia miestnych komunít, spolkov a inštitúcií – právnických osôb. Zároveň sa skúma aj rozlíšenie medzi domácimi a zahraničnými členmi, aby sa získal ucelený obraz o medzinárodnom rozmere, prestíži a kultúrnom dosahu Matice. Táto dimenzia je kľúčová pre pochopenie jej kultúrno-diplomatickej funkcie a pre posúdenie prepojení s inými slovanskými i európskymi kultúrnymi centrami. Analýza členskej základne preto zahŕňa aj identifikáciu významných osobností, zakladajúcich a riadnych členov, ktorí svojou vedeckou, organizačnou alebo kultúrnou činnosťou významne prispeli k vzniku a činnosti spolku. Súčasťou výskumu bude zdokumentovanie ich finančných a materiálnych príspevkov, darov do zbierok či podpory matičných iniciatív, ktoré sa podieľali na budovaní hmotného kultúrneho dedičstva Slovákov a reprezentovali široký zberateľský, osvietenský a patriotský rozmer matičnej aktivity.

Významnou tematickou oblasťou je skúmanie matičných jednatelstiev, ktoré tvorili základnú infraštruktúru komunikácie medzi ústredím a členskou základňou. Ich vznik, právne zakotvenie, organizačný vývoj a kompetencie predstavujú kľúčové aspekty pre pochopenie vnútorného fungovania Matice slovenskej. Jednatelstvá zohrávali nezastupiteľnú úlohu v distribúcii matičnej tlače, získavaní nových členov, vyberaní členských príspevkov a v kultivovaní lokálnych národných komunít. Analýza korešpondencie jednatel'ov s ústredím prináša možnosť detailnej rekonštrukcie každodenného fungovania inštitúcie, jej prevádzkových problémov, regionálnych disproporcií či špecifických foriem lokálneho aktivizmu. Súčasťou výskumu bude aj presná identifikácia všetkých osôb, ktoré funkciu jednatel'a zastávali, a výskumné sondy zamerané na činnosť vybraných jednatel'ov a ich prínos pre matičný život.

Dôležitou súčasťou výskumu je aj rekonštrukcia ľudových zbierok, ktoré predstavovali jeden z najautentickejších prejavov masovej národnej participácie. Od zakladateľskej zbierky až po neskoršie národné zbierky na Dom Matice slovenskej tieto iniciatívy dokumentujú širokú spoločenskú podporu, ktorú Matica získavala medzi rôznymi sociálnymi vrstvami. Pri skúmaní sa bude pozornosť venovať organizačnému mechanizmu zbierok, úlohe „knižtičiek“, podiele kňazov, miestnych obcí a spolkov, ako aj symbolickému významu zbierok pre formovanie kolektívnej identity.

Výskum bude zahŕňať aj vyhotovenie uceleného zoznamu členov Matice slovenskej z rokov 1862 až 1875, pričom dôraz sa kladie na regionálnu, sociálnu a profesijnú analýzu.

Tento súpis bude konfrontovaný s výborovými zápisnicami a ďalšími prameňmi, čím sa overí presnosť oficiálnych údajov a doplnia sa chýbajúce identifikácie. Takto spracovaný materiál umožní kvantitatívnu aj kvalitatívnu analýzu dynamiky členskej základne, odhalí jej vývojové tendencie, regionálne ťažiská či obdobia stagnácie.

Napokon, súčasťou výskumu bude aj komparatívna analýza členských základní iných slovanských matíc a národnokultúrnych spolkov (napríklad Matice srbskej, Matice českej, Matice moravskej). Medzinárodné porovnanie umožní identifikovať špecifiká Matice slovenskej v kontexte stredoeurópskeho spolkového života, ale aj poukázať na univerzálne vzorce fungovania národných inštitúcií v 19. storočí. Výsledky výskumu prispievajú k príprave komentovanej edície prameňov k dejinám Matice slovenskej a rozširujú jej pramenno-editačný potenciál.

Metodológia práce

Výskum členskej základne Matice slovenskej vyžaduje kombináciu viacerých historických metód, ktoré umožňujú systematicky získať, analyzovať a interpretovať informácie o členstve, regionálnych pobočkách, matičných jednatelstvách a ľudových zbierkach. Metodológia práce vychádza z charakteru predmetu štúdia – spolku s rozvinutou členskou základňou a prepojením na dobovú spoločnosť – dostupnosti prameňov a cieľa rekonštruovať sociálny, regionálny a organizačný profil Matice slovenskej.

Pri skúmaní členskej základne Matice slovenskej v rokoch 1862 až 1875 je základom heuristický výskum, ktorý zahŕňa systematické vyhľadávanie, zhromažďovanie a triedenie primárnych historických prameňov. Do tejto fázy patrí skúmanie archíválií Matice, dobovej tlače a osobných fondov, ktoré poskytujú informácie o zložení členov, regionálnom rozložení, sociálnom a profesijnom profile a dynamike rastu či úbytku členskej základne. Heuristika pripravuje pramene na ďalšiu kritickú analýzu a tvorí metodologický základ pre systematickú interpretáciu historických faktov.

Kritika prameňov zabezpečuje hodnotenie autenticity, spoľahlivosti a relevantnosti primárnych dokumentov, ako sú stanovy, zápisnice výboru, korešpondencia a zoznamy členov. Tento proces umožňuje odhaliť možné skreslenia či nepresnosti spôsobené politickými alebo jazykovými vplyvmi a zaručuje, že interpretácia historických údajov bude metodologicky kontrolovaná a presná.

Interpretácia a analýza umožnia syntetizovať údaje z prameňov, rekonštruovať štruktúru členstva, sledovať jeho dynamiku a hodnotiť úlohu jednotlivých členov, regionálnych elít a aktérov spolku. Metóda spája poznatky z rôznych typov prameňov a umožňuje identifikovať súvislosti medzi organizačnými, kultúrnymi a spoločenskými aspektmi fungovania Matice.

Archivárska a pramenná analýza predstavuje systematické skúmanie primárnych dokumentov, najmä stanov Matice, zápisníc výboru, korešpondencie, zoznamov členov a dobovej tlače (napr. *Pešťbudínske vedomosti*, *Národné noviny*). Umožňuje rekonštruovať práva a povinnosti členov, ich účasť na zbierkach a aktivitách Matice, pričom overuje presnosť historických údajov a poskytuje podklady pre ďalšie kvantitatívne a kvalitatívne štúdie.

Kvantitatívna a prosopografická analýza sa zameriava na vytváranie databáz členov podľa regionálneho, sociálneho a profesijného zloženia, vrátane rozlíšenia domácich a zahraničných členov. Metóda umožňuje identifikovať významné osobnosti, zakladajúcich a riadnych členov, ich finančnú či materiálnu podporu a porovnávať údaje z rôznych prameňov, čím sa odhaľujú rozdiely medzi teoretickou úpravou členstva a realitou.

Priama historická metóda sleduje chronologický vývoj udalostí a procesov, napríklad dynamiku rastu členskej základne, vývoj matičných jednatelstiev či priebeh ľudových zbierok.

Umožňuje priame prepojenie dokumentovaných faktov s historickým kontextom a poskytuje základ pre interpretáciu príčin a dôsledkov zmien.

Progresívna historická metóda sa sústreďuje na analýzu vývoja udalostí a procesov v čase, identifikáciu trendov, príčin a dôsledkov zmeny v členskej štruktúre a organizácii Matice.

Komparatívna metóda umožňuje porovnať vývoj členskej základne Matice slovenskej s inými maticami slovanských národov, ako aj s obdobnými spolkami v rámci Uhorska. Tento prístup umožňuje identifikovať špecifiká organizačného modelu Matice, ako aj jeho podobnosti či odlišnosti v porovnaní s regionálnymi a nadnárodnými vzormi. Metóda sa zameriava na porovnanie kvantitatívnych údajov, ako je počet členov, rozdelenie podľa regiónov, sociálneho a profesijného zloženia, ako aj dynamiky rastu a poklesu členskej základne.

Výskumná sonda umožňuje selektívne skúmať konkrétne tematické alebo regionálne oblasti, napríklad fungovanie matičných jednatelstiev. Pomocou sondy je možné analyzovať profil jednotlivých jednatelov, ich kompetencie, korešpondenciu s ústredím a efektivitu vyberania príspevkov či distribúcie tlače. Získané poznatky potom slúžia pre širšie syntetické závery o aktivite jednatelov a celkovom prínose jednatelstiev.

Pri spracovaní historických mien členov je potrebné premenovávanie a štandardizačná metóda, ktorá upravuje historické tvary do súčasnej podoby podľa slovenského pravopisu a odporúčaní Komisie pre historickú terminológiu. Tento postup zabezpečuje jednotné a prehľadné spracovanie menných zoznamov, čo je nevyhnutné pre kvantitatívne a prosopografické štúdie členskej základne. Historické osobné mená členov Matice slovenskej je potrebné prepísať do súčasnej podoby slovenského jazyka.

Pramene výskumu

Výskum členskej základne Matice slovenskej v rokoch 1862 až 1875 vychádza z rozsiahlej heuristickej práce s archívnymi dokumentmi, korešpondenciou, dobovou tlačou, memoármi i neperiodickou literatúrou. Charakter a výpovedná hodnota týchto prameňov umožňujú rekonštrukciu organizačného vývoja spolku, dynamiky jeho členskej základne, fungovania jednatelskej siete, ako aj mechanizmov ľudových zbierok.

Archívny fond Matica slovenská I., uložený v Archíve Matice slovenskej v Martine, predstavuje kľúčový prameň pre skúmané obdobie, keďže dokumentuje prípravy na založenie Matice slovenskej, jej činnosť od roku 1863 až po násilné zatvorenie v roku 1875.¹² Fond s rozsahom 4,13 bežného metra bol sprístupnený verejnosti prostredníctvom inventára vydaného v roku 1990 archivárom Ivanom Gegušom, ktorý slúži ako detailná archívna pomôcka s charakterom špecializovaného katalógu (Geguš, 1990).

Primárne pramene relevantné pre výskum zahŕňajú správu Jána Francisciho o činnosti Dočasného výboru Matice slovenskej, stanovy Matice slovenskej, zápisnice z valných zhromaždení a zasadnutí výboru, administratívnu agendu vrátane korešpondencie a evidencie členskej základne. Fond obsahuje rozsiahlu korešpondenciu vedenú s členmi, jednatelmi a spolupracujúcimi inštitúciami, prihlášky za členov, informácie o zaplatených príspevkoch či dokumenty k finančným zbierkam, pričom zvlášť hodnotné sú materiály dokladajúce participáciu obcí, cechov a spolkov na budovaní členskej základne a finančnej základiny Matice. Medzi pozoruhodné archívne materiály patrí napríklad prihláška krajčírskoho cechu

¹² Archív Matice slovenskej (AMS), fond (f.) Matica slovenská I (MS I).

v Turčianskom Svätom Martine z 20. januára 1863 za zakladajúceho člena,¹³ list Umeleckej besedy v Prahe z 18. marca 1865, ktorým J. Wenzig a R. Nápravník prihlasujú spolok za zakladajúceho člena,¹⁴ či žiadosť J. Mičátka o prenesení práva zakladajúceho členstva zo zaniknutého subjektu na nový a mnohé ďalšie.¹⁵ Dokumenty prinášajú informácie o členoch a platení príspevkov, poskytujú cenné údaje o regionálnom, sociálnom a profesijnom profile členov, ako aj o výške a periodicite zaplatených príspevkov.

Správa Jána Francisciho o činnosti Dočasného výboru predstavuje unikátny prameň k počiatkom Matice slovenskej, prednesený 4. augusta 1863 na konštitučnom valnom zhromaždení. Dokumentuje chronologický sled krokov vedúcich k úradnému povoleniu spolku, vrátane zostavenia stanov, zabezpečenia sídla, získania prvých členov a organizácie zakladateľskej zbierky. Správa, vyhotovená 3. augusta 1863 na siedmich hárkoch zviazaných modrou ozdobnou niťou a opatrených osobnou pečaťou J. Francisciho, obsahuje jazykovo živý a detailný opis rokovaní s úradmi, obmedzení regionálnych pobočiek a problematiky získania sídla Matice. Tlačená verzia správy v *Letopise Matice slovenskej* (roč. 1, 1864) je výpovednejšia než rukopis, pretože zahŕňa aj súborné dobové dokumenty a údaje o prvých členoch a zbierkach.¹⁶

Stanovy Matice slovenskej vyhotovené 5. februára 1862 v Budíne predstavujú základný právny dokument upravujúci poslanie, organizačnú štruktúru, kategórie členov, práva a povinnosti, fungovanie výboru i valného zhromaždenia, pričom ich podpísali J. Francisci, J. Gotčár, V. Pauliny-Tóth a J. Palárik. Dokument je vyhotovený paralelne v maďarskom a slovenskom jazyku a je zaradený medzi národné kultúrne pamiatky. Pre výskum členskej základne majú kľúčový význam stanovené kategórie členstva, mechanizmy prijímania členov a podmienky členstva.¹⁷

Zápisnice z valných zhromaždení a zasadnutí výboru, predstavujúce najvyšší výkonný orgán Matice, poskytujú mimoriadne bohatý prameň o fungovaní spolku, informujú o prijímaní nových členov, udeľovaní čestného členstva, vydávaní členských diplomov, vývoji a činnosti jednoteľskej siete, finančných plánoch a hospodárení, ako aj o schvaľovaní vydavateľských a kultúrnych aktivít či programových zámerov spolku. Zápisnice sú najdôležitejším prameňom pri skúmaní akejkoľvek témy z dejín Matice slovenskej.

Rekonštrukcia zoznamu členov Matice slovenskej v 60. a 70. rokoch 19. storočia naráža na absenciu jednotnej matričnej knihy členov, keďže záujemcovia o členstvo nevyplňali štandardizované formuláre a administratívna evidencia sa uskutočňovala prevažne prostredníctvom korešpondencie a výborových záznamov. Po roku 1919 vznikla Ústredná kartotéka evidencie členov prvej polovice 20. storočia, systematický register s údajmi o približne 100 000 členoch vrátane mena, povolania, bydliska, čísla matriky a roku vstupu, ktorého elektronická verzia výrazne zvýšila efektivitu archivárskej práce. Výskum členskej základne v 19. storočí si preto vyžaduje komparáciu viacerých prameňov – zápisníc, Albumu skutočných členov, Menoslovu z júla 1864 a zoznamov publikovaných v periodiku *Pešťbudínske vedomosti*.

¹³ AMS, f. MS I, Poradové číslo (p. č.) 19. Prihláška krajčírskoho cechu v Turčianskom Sv. Martine za zakladajúceho člena Matice slovenskej z 20. 1. 1863.

¹⁴ AMS, f. MS I, p. č. 375. List starostu a jednoteľa Umeleckej besedy v Prahe J. Wenziga a R. Nápravníka Matici slovenskej z 18. 3. 1865.

¹⁵ AMS, f. MS I, p. č. 392. List J. Mičátka z 26. 4. 1865.

¹⁶ FRANCISCI, Ján. 1864, s. 1 – 15; AMS, f. MS I, p. č. 25. Zpráva Jána Francisciho, jako predsedy dočasného výboru Matice slovenskej, o konaniach dočasného výboru a o imaní a stavu MATICE SLOVENSKEJ podaná prvému valnému shromaždeniu Matice slovenskej.

¹⁷ Stanovy Matice slovenskej. 1862, 7 s.

Album skutočných členov, viazaný v koži a vytlačený v roku 1870, obsahuje prehľad 479 skutočných členov Matice slovenskej prijatých medzi 7. januárom 1864 a 4. novembrom 1874. Záznamy dopísal tajomník Matice Franko Víťazoslav Sasínek späť na základe skoršieho pracovného Menoslovu, ktorý evidoval až 480 osôb. Album obsahuje štruktúrované rubriky vrátane poradového čísla, mena, stavu, bydliska, typu členstva, zápisnice, dátumu zasadnutia a čísla diplomu a predstavuje základný prameň pre sociálnu a regionálnu analýzu členstva.¹⁸ Dôležitým doplnkom výskumu sú osobné fondy významných aktérov Matice, uložené najmä v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice, vrátane fondov Jána Francisciho, Jána Drahotína Makovického, Viliama Pauliny-Tótha či Michala Mudroňa, obsahujúce korešpondenciu, rukopisy, memoáre a poznámkové materiály, ktoré umožňujú detailnú rekonštrukciu vnútorných procesov spolku, jednatel'skej činnosti a koordinácie s členskou základňou.¹⁹

Neoddeliteľnou súčasťou pramennej základne je dobová tlač, predovšetkým *Letopis Matice slovenskej*, *Pešťbudínske vedomosti* a neskôr *Národné noviny*. Tieto periodiká sprostredkovali informácie o činnosti Matice slovenskej prostredníctvom publikovania výročných správ, dokumentov, zápisníc, údajov o členskej základni, aktivitách a kultúrnych podujatiach, ako aj správ o zbierkach, činnosti jednatel'ov a spoločenskom ohlase matičných aktivít. Dobová tlač tak predstavuje zásadný prameň pre výskum mobilizácie členstva, finančného zázemia a regionálnych aktivít, pričom jej využitie si vyžaduje najprv systematickú analytickú prácu s kvantitatívnymi údajmi a následne ich syntetické zhodnotenie v širšom spoločenskom a organizačnom kontexte.

Doplnkovým zdrojom je neperiodická literatúra, vrátane monografií, odborných štúdií, zborníkov, kritických edícií dokumentov a sekundárnej literatúry, ktorá umožňuje interpretáciu prameňov, zasadenie výskumu do širšieho historiografického rámca a doplnenie výkladu o teoretické a metodologické perspektívy.

Záver

Sľubne sa rozvíjajúci projekt Matice slovenskej prerušili udalosti roku 1875, keď došlo k úradnému zatvoreniu Matice slovenskej. Tento zásah zo strany štátnej moci znamenal náhly a nečakaný koniec slobodnej činnosti spolku a zároveň prerušil aj kontinuálny rozvoj členskej základne. Zatvorenie Matice spôsobilo nielen zastavenie náboru nových členov, ale aj obmedzenie komunikácie a aktivít existujúceho členstva, ktoré sa podieľalo na organizačnom, kultúrnom a osvetovom živote spolku. Následkom týchto udalostí nastalo dlhšie obdobie stagnácie členskej štruktúry, počas ktorého sa kontinuita matičného života mohla zachovať iba v obmedzených formách prostredníctvom individuálnych aktivít bývalých členov.

Slobodné združovanie a zakladanie siete regionálnych pobočiek sa obnovilo až v demokratickej atmosfére Československej republiky. Projekt likvidácie matičnej myšlienky uhorskou štátnou mocou bol neúspešný. Po obnovení činnosti Matice v roku 1919 sa členské hnutie začalo organizovať prostredníctvom miestnych odborov Matice slovenskej. Z pôvodného matičného členstva 19. storočia sa po vyše štyroch desaťročiach podarilo identifikovať tridsaťtri žijúcich členov, ktorí sa podieľali na oživotvorení Matice. Medzi nimi boli Jozef Nedobrá, Fridrich Baltík, Žigmund Melferber, Michal Žilinský, Ján Šetina, Martin Bujna, Ľudovít Izák, Franko Kabina, Gregor Uram-Podtatranský, Ľudovít Ballo, Juraj Lacko, Jozef Inšitoris, Jozef Ľudovít Holuby, dedičia Lichardovskí, Pavol Blaho, Ján Bella, Ignác Radlinský, Adolf Medzihradský, Florián Červeň, Dionýz Feja, Ján Zigmundík, Jozef Badík, Gustáv

¹⁸ AMS, f. MS I, p. č. 28. Album skutočných členov Matice slovenskej.

¹⁹ Slovenská národná knižnica – Literárny archív v Martine, osobné fondy.

Izák, Matúš Dula, Samuel Chorvát, Gabriel Izák, Daniel Kopa, Ján Salamín, Vincent Zaymus, Bohdan Kutlík, Ján Kraič, Štefan Mišík a Jozef Škultéty. Títo matičiari predstavovali generáciu, ktorá bola v 19. storočí súčasťou mladej krvi slovenského národného hnutia a po násilnom zatvorení Matice pokračovala v začatej práci aj v nepriaznivom medzimatičnom období. Na začiatku 20. storočia sa stali najstaršou generáciou kriesiacou Maticu slovenskú v novom štátnom útvare, čomu prejavil úctu aj Milan Rastislav Štefánik, keď vyjadril poctu ich predchádzajúcej činnosti slovami: „Nebyť vás starých a vašej činnosti, z nás by nebolo bývalo nič“ (Madura, 2018, s. 103 – 104).

Pri oživotvorení Matice zvolil prípravný výbor potrebné organizačné kroky, ktoré zabezpečili fungovanie spolku a obnovili tradíciu členov zakladateľov s diplomami a finančnými príspevkami. Zakladajúcimi členmi Matice sa stávali automaticky členovia pred jej zrušením v roku 1875 a každý, kto zaplatil členský príspevok vo výške 1 000 Kč, mohol byť zahrnutý aj prostredníctvom splátok. Od roku 1919 sa začali organizovať miestne odbory Matice slovenskej, ktoré sa rozšírili po celom území Slovenska, ale aj za jeho hranicami. Tieto odbory sa stali ohniskami matičného života a kultúrno-osvetovej činnosti v regiónoch, pričom poskytovali členskej základni priestor na aktívnu participáciu v oblasti kultúry, osvetovej práce a národného povedomia (Madura, 2021a, s. 123 – 143).

Literatúra

Archív Matice slovenskej v Martine, fond Matica slovenská I.

FRANCISCI, Ján. 1864. Zpráva Jána Francisciho, jako predsedy dočasného výboru Matice slovenskej, o konaniach dočasného výboru a o imaní a stavu MATICE SLOVENSKEJ podaná prvému valnému shromaždeniu Matice Slovenskej. In: *Letopis Matice slovenskej*, roč. 1, 1864, s. 1 – 15.

GEGUŠ, Ivan (ed.). 1990. *Matica slovenská I. (1857) 1863 – 1875 (1912): Inventár*. Martin : Matica slovenská, 1990, 438 s. ISBN 80-7090-029-6.

Letopis Matice slovenskej. 1864 – 1875.

MADURA, Pavol. 2018. Maticu sa nepodarilo umlčať. Pred sto rokmi sa vrátila morálna autorita národa. In: HAVIAR, Štefan (ed.). *Národný kalendár 2019*. Martin : Matica slovenská, 2018, s. 103 – 105.

MADURA, Pavol. 2019. Ján Drahotín Makovický a Matica slovenská. In: ĎURIŠKA, Zdenko (ed.). *Biografické štúdie 42*. Martin : Slovenská národná knižnica – Národný biografický ústav, 2019, s. 48 – 57. ISBN 978-80-8149-122-1. ISSN 0067-8724.

MADURA, Pavol. 2021a. Členská základňa Matice slovenskej v rokoch 1919 – 1951. In: *Historický zborník*, roč. 31, 2021, č. 1, s. 123 – 143. ISSN 1335-8723.

MADURA, Pavol. 2021b. Zápas o povolenie Matice slovenskej. In: *Slovensko – Národné spektrum*, roč. 43, 2021, č. 1, s. 79, 80. ISSN 0231-7303.

MADURA, Pavol. 2023. Album skutočných členov Matice slovenskej. In: *Slovensko – Národné spektrum*, roč. 45, 2023, č. 1, s. 55 – 57. ISSN 0231-7303.

Národné noviny. 1870 – 1875.

Ohlásenie Slovenskej Matice. In: *Pešťbudínske vedomosti*, 7. 11. 1862, s. 1.

Pešťbudínske vedomosti. 1861 – 1870.

Pozvanie k prvému valnému shromaždeniu „Matice Slovenskej“. In: *Pešťbudínske vedomosti*, 3. 7. 1863, s. 1.

Slovenská národná knižnica – Literárny archív v Martine, osobné fondy.

Stanovy Matice slovenskej. 1862. KÚS, 1862, 7 s.

WINKLER, Tomáš – ELIÁŠ, Michal a kol. 2003. *Matica slovenská: dejiny a prítomnosť*. Bratislava : Matica slovenská, 2003. 495 s. ISBN 80-7090-694-4.

K TEÓRII MAPOVANIA ŠTUDENTSKÝCH INICIATÍV V OBLASTI TRANSLATOLÓGIE Z POHĽADU TEÓRIE SIETÍ-AKTÉROV

TOWARDS MAPPING BOTTOM-UP INITIATIVES IN TRANSLATION STUDIES: AN ACTOR-NETWORK THEORY PERSPECTIVE

Simona Nagyová

Katedra slovanských jazykov, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

simona.nagyova@umb.sk

Abstract: This paper's goal is to reflect on how mapping student initiatives in Translation Studies can be conceptualised within a translation and interpreting ecosystem. Mapping is understood as situating student initiatives within the ecosystem, identifying typical connections to other nodes (e.g., universities, the market, agencies, professional bodies, publishers, and society), and outlining the types of activities through which such links are created and maintained. The paper introduces Actor-Network Theory (ANT) as a conceptual framework that treats organising as the assembling of heterogeneous relations and attributes agency to both human and non-human entities. To address textual and digital traces of organising, discourse analysis is proposed as a complementary approach, allowing organisational texts to be read as inscriptions and mediations in ANT terms. The emerging World Association of Student Initiatives in Translation Studies (FIESTI) is presented as an illustrative case of a collective in an early stage of formation, suitable for demonstrating the kinds of questions ANT brings forward.

Key words: Actor-Network Theory, discourse analysis, translation and interpreting ecosystem, student initiatives

Úvod

Prekladateľská činnosť a jej produkt sú podľa Liashuk (2023) súčasťou širšieho komunikačného a kultúrneho priestoru, v ktorom prekladové texty nielen odzrkadľujú, ale zároveň aj tvoria medzijazykové a medzikultúrne vzťahy. Ak teda preklad a tlmočenie chápeme ako činnosti ukotvené v takomto priestore, prirodzene sa nám naskytá aj druhá rovina uvažovania – ich fungovanie nie je iba otázkou individuálnej kompetencie, ale aj otázkou prostredia, v ktorom sa kompetencie a príležitosti vytvárajú, cirkulujú a stabilizujú. Práve preto o prekladateľstve a tlmočníctve môžeme uvažovať ako o **ekosystéme**, teda sieti vzťahov medzi jednotlivými jazykovými špecialistami, ale aj inštitúciami, technológiami, platformami a textami, ktoré spoločne umožňujú, aby prekladateľsko-tlmočnícka činnosť mohla v praxi vôbec existovať.

V rámci takto chápaného ekosystému venujeme osobitnú pozornosť **študentským organizáciám**. Toto zameranie nie je náhodné: študentské iniciatívy predstavujú dôležitý uzol medzi vzdelávaním, profesiou a komunitou a pre budúcich profesionálov často tvoria prvé prepojenia do ostatných častí ekosystému. Ako špecifický prípad pritom v tomto príspevku uvedieme vznikajúcu Svetovú asociáciu študentských iniciatív v oblasti translatológie (FIESTI), na ktorej sa dá sledovať prepojenie viacerých iniciatív do širšej siete. Význam mimoškolských aktivít v tomto kontexte nespočíva len v dobrovoľníckej skúsenosti, ale aj v tom, že môžu podporovať budovanie profesijných kontaktov a kompetencií. Študentská aktivnosť a angažovanosť v mimoškolských aktivitách sú totiž kľúčovými faktormi pre budúci úspech na pracovnom trhu a zároveň prvkami moderného uvažovania o prekladateľskom vzdelávaní (Nagyová, 2025). Djovčoš (2026) v sociocentrickom rámci zdôrazňuje potrebu odpútať sa od hraníc triedy a formálneho vyučovania. V tomto kontexte nadobúdajú osobitnú

dôležitosť tzv. angažované komunity (*engaged communities*) – ich tvorba môže zvyšovať sociálnu viditeľnosť profesie a kolaboratívne angažované konanie sa ukazuje ako užitočné pri integrácii študentov do širšej spoločnosti a profesijných komunít (ibid.).

Na to, aby sme vedeli zachytiť, ako sa ekosystém a jeho časti skladajú a čo ich drží pokope, navrhujeme nahliadať naň cez **teóriu sietí-aktérov (Actor-Network Theory, ANT)** a zároveň naznačiť, ako by sa dal analyzovať pomocou diskurzívnej analýzy.

ANT vznikla ako snaha vysvetliť vedeckú činnosť bez apriórneho oddeľovania „sociálneho“ a „technického“. Pojem *actor-network* pritom vystihuje jej podstatu – aby mohol konať jeden aktér, musia konať aj mnohí ďalší (a to ľudia aj veci), a dokonca aj samotný aktér je výsledkom väzieb, nie ich samozrejým začiatkom (Bencherki, 2017). V nadväznosti na to je dnes ANT dôležitým referenčným bodom pre výskum, ktorý si dáva za úlohu považovať za dôležité aj nie-ludské prvky v diani (Nimmo, 2011). To je podstatné aj pre tento príspevok, pretože práve nie-ludské prvky bývajú v opisovaní a analýze organizácií často prehliadané, a ANT im venuje zaslúženú pozornosť a zahŕňa ich do analýzy ako aktérov, pokiaľ v situácii spôsobujú zmenu. V tomto zmysle možno texty chápať ako inskripcie, teda nie iba ako reprezentácie reality, ale ako materiálne operácie, ktoré realitu spoluvytvárajú tým, že niečo sprítomňujú a iné zneviditeľňujú (Nimmo, 2011, s. 114). To je pre náš uvažovaný analytický rámec kľúčové, pretože veľká časť existencie študentských iniciatív je sprostredkovaná práve textami a digitálnymi artefaktmi, ktoré v ANT môžeme čítať ako aktívne mediácie (ibid.). Na ich skúmanie sa v princípe ako vhodná metóda javí **diskurzívna analýza**, pretože nám umožňuje čítať texty ako prostriedok porozumenia sociálnym, politickým a kultúrnym javom a zároveň ako prvky, ktoré sa na týchto javoch spolupodieľajú (Dunn – Neumann, 2016).

Cieľom tohto príspevku je teoreticky zdôvodniť a zrozumiteľne ukázať, prečo môže byť kombinácia teórie sietí-aktérov a diskurzívnej analýzy vhodným rámcom na mapovanie študentských iniciatív v translatológii, pričom svetovú asociáciu FIESTI uvádzame ako vhodný príklad na budúcu empirickú analýzu. Mapovanie tu chápeme ako vytýčenie hlavných častí prekladateľsko-tlmočnického ekosystému a ukotvenie študentských iniciatív ako jeho dôležitej súčasti, ich prepojenie s inými uzlami a sledovanie činností, ktoré tieto väzby vytvárajú a udržiavajú. Tento príspevok má charakter teoretickej úvahy, a teda cieľom nie je predložiť hotovú empirickú analýzu, ale navrhnúť rámec a naznačiť možnosti jeho uplatnenia.

Teória sietí-aktérov (ANT)

Teória sietí-aktérov (Actor–Network Theory, ANT) vznikala na prelome 70. a 80. rokov 20. storočia v prostredí výskumu vedy a techniky. Výskumníci Michel Callon, Bruno Latour a John Law postupne rozvíjali tento prístup známy aj pod názvom „sociológia translácie“ (*sociology of translation*)¹ (Law, 1992). V súčasnosti sa často používa ako pojmový aparát v oblasti sociológie a štúdiá organizácií, ktorý umožňuje odhaľovať a analyzovať to, čo sa v praxi javí ako samozrejmé a jednotné. Keďže ide o teóriu, ktorá sa v translatológii často nevyužíva (dosiaľ sa jej aplikácii na prekladový proces venovali výskumníčky Helene Buzelin (2005), Deborah Folaron (2007), Wenyan Luo (2020) a Ivana Hostová (2023)), v nasledujúcich odsekoch sa pokúsime prehľadne a zrozumiteľne objasniť jej podstatu a vytýčiť najdôležitejšie pojmy.

¹ *Sociology of translation* sme sa rozhodli prekladať ako „sociológia translácie“, aby nedošlo k zamieňaniu tohto pojmu so sociológiou prekladu/translatológie. Z rovnakého dôvodu budeme jeden z pojmov ANT – *translation*, v slovenčine používať vo forme „translácia“.

Bencherki (2017, s. 1) zachytáva kľúčovú myšlienku ANT: „Aby mohol konať jeden aktér, musia konať aj mnohí ďalší“². Podľa ANT je každý aktér sám osebe sieťou (sieť-aktér) a teda vedec, ktorý teóriu aplikuje, sa usiluje odvrátiť svoju pozornosť od ustálených entít, ktoré sú bežným predmetom skúmania, k väzbám, ktoré ich udržiavajú v chode. Law (1992) zároveň vystihuje, že ide o prístup, ktorý skúma, ako sa moc a organizačný poriadok v praxi skladajú a udržiavajú. To, čo Latour (2005) vo svojej práci pomenúva slovom „sociálne“ (*social*), nie je hotový produkt, ale názov pre to, čo sa neustále skladá. V tomto zmysle pojem *social* neoznačuje samostatnú spoločenskú sféru ani špecifický typ „sociálnej látky“, ale pohyb znovu-spájania (re-asociovania) – sledovanie toho, ako sa asociácie medzi heterogénnymi prvkami vytvárajú, udržiavajú a menia. ANT preto nie je spoločenskou teóriou v tradičnom zmysle, ale spôsobom, ako sledovať asociácie v ich tvorbe, stabilizovaní a rozpade bez toho, aby sme ich vopred vysvetlili hotovými kategóriami (Latour, 2005; Law, 1992).

V translatológii známejší a využívanější sociologický prístup Pierra Bourdieho je považovaný za výrazne odlišný prístup oproti ANT (Buzelin, 2005). Teória sa preto stala aj predmetom kritiky samotného Bourdieho a iných akademikov. Niektorí výskumníci jej vyčítajú, že nedokáže kriticky myslieť o realitách, ktoré opisuje – najmä, že podceňuje historické a štrukturálne podmienky moci, prípadne vysvetlí vznik sietí, no slabšie vysvetlí ich dôsledky pre distribúciu moci (Bencherki, 2017, s. 14). Kritici takisto opakovane spochybňujú symetriu medzi ľudskými a nie-ľudskými aktérmi, teda či je možné analyzovať agentnosť (teda schopnosť sprostredkovať zmenu) bez toho, aby sme ju viazali na ľudskú intencionalitu (ibid.). Latour (1996) pritom pripúšťa, že ak sa dá ANT niečo vyčítať, tak fakt, že neposkytuje apriórny model ľudskej kompetencie, lebo tradičný ľudský subjekt nie je jej hlavnou témou. „Namiesto toho skúma, ako sa v konkrétnych situáciách pripisujú vlastnosti ľudským aj nie-ľudským prvkom, ako sa tieto vlastnosti rozdeľujú medzi rôzne entity, aké spojenia sa medzi nimi vytvárajú, ako sa cez tieto spojenia šíria (cirkulujú) veci, informácie či vplyvy, a ako sa tieto pripísania, rozdelenia a väzby počas cirkulácie menia a transformujú,“ (Latour, 1996, s. 7).

Kľúčové pojmy ANT nie sú len termíny, ale konkrétne výskumné nástroje. Latour (1996) zdôrazňuje, že sieť-aktér nie je pasívny objekt, ale entita, ktorá umožňuje trasovanie vzťahov a zároveň ich zapisovanie, teda inskribovanie, do trvácnejších podôb (napr. dokumenty, graf, zmluva, a pod.), vďaka čomu sa väzby dajú stabilizovať a prenášať naprieč situáciami. **Aktér** (actor) v ANT však nie je automaticky ľudský jednotlivec. „Aktér je niečo, čo koná alebo je nositeľom konania“ (Latour, 1996, s. 7). Tento status je vždy výsledkom priznanej agentnosti v sieti vzťahov. Keď hovoríme o aktérovi, máme na mysli stabilizovaného činiteľa, pričom vieme určiť jeho účinky a väzby. Latour (2005, s. 46) zároveň upozorňuje, že aktér v ANT nemá byť chápaný ako zdroj konania, ale skôr ako **efekt heterogénnych väzieb**. Aktér podľa neho nie je zdrojom činu, ale „pohyblivým cieľom“ mnohých entít, ktoré sa k nemu zbiehajú.

Na druhej strane pojem **aktant** (actant) môže takisto označovať ľudský aj nie-ľudský prvok, ktorý má za príčinu nejakú zmenu, zastáva rolu v deji, je potenciálnym činiteľom: „Aktantom môže byť prakticky čokoľvek, čo je zdrojom konania“ (Latour, 1996, s. 7).

Agentnosťou sa v tomto zmysle nerozumie vnútorná vlastnosť a nemusí byť nevyhnutne spájaná s intencionalitou. To zároveň znamená metodologickú symetriu – naša pozornosť sa pri analýze nevzťahuje len na ľudských účastníkov, ale aj na nie-ľudské prvky, pokiaľ v situácii spoluurčujú priebeh a výsledok konania. Prakticky sa snažíme neskracovať vysvetlenie hotovými kategóriami, ale sledovať, ktoré entity vstupujú do diania, aké rozdiely

² Všetky citáty preložila do slovenčiny autorka príspevku.

spôsobujú a akými stopami (inskrpciami) sa ich pôsobenie dá doložiť. V prekladateľskej praxi si môžeme napríklad predstaviť glosár, ktorý najprv považujeme za aktanta, pretože očakávame, že môže konať, no zatiaľ nevieme, či ho bude prekladateľ používať, ignorovať alebo aktualizovať. Len čo vieme ukázať, ako glosár ovplyvnil rozhodnutia a jeho pôsobenie v sieti je stabilizované, stáva sa z neho aktér. To platí aj pre náš príklad: ak glosár označíme ako aktéra, neznamena to, že ide o izolovaný objekt s vlastnou vôľou, ale že v konkrétnej situácii koná ako jednotka (single point actor). Jeho jednotnosť je výsledkom toho, že sa dočasne prehliada (alebo potláča) komplexná sieť prvkov (iných aktérov alebo aktantov), ktoré ho udržiavajú v chode (terminológovia, počítačový kód, CAT nástroj, atď.). Inými slovami, aktér sa v ANT často javí ako jedna entita, ale analyticky je vždy možné ukázať, z čoho je poskladaný a akými sprostredkovaniami sa jeho účinok dosahuje.

Práve tento efekt jednoty ANT vyjadruje cez pojem **čiernej skrinky** (black box). Keď sa sieť stabilizuje, prestávame vnímať jej vnútornú zložitosť a vnímame najmä hladký výstup. Až porucha otvára skrinku a zviditeľňuje, z čoho bola jednotnosť poskladaná (Latour, 1987). Law (1992, s. 5) tento efekt pomenúva ako proces **punktualizácie** a zároveň upozorňuje na jeho krehkosť, pretože môže naraziť na odpor alebo sa rozpadnúť na zlyhávajúcu sieť. Pri punktualizácii, teda keď sa zo siete stane čierna skrinka, sa sieť začne javiť ako jeden blok, jej „sieťovosť“ sa dočasne stane neviditeľnou, teda zmizne (Law, 1992, s. 5). To, čo zmizne, je práve činnosť skladania a udržiavania väzieb. Viditeľný ostáva zdanlivo jednoduchý aktér, ktorému pripíšeme akciu. Tu sa naskytá aj praktická otázka. Je možné otvárať čierne skrinky donekonečna? Latour (2005, s. 47) pripúšťa, že ak sledujeme všetky stopy a vysvetlenia aktérov, rýchlo sa stanú neprehľadnými a „žiadna štúdia sa nikdy nezastaví pre nedostatok informácií“. ANT preto nepredpisuje nekonečný regres, ale skôr pragmatické analyzovanie siete: otvárame čierne skrinky najmä tam, kde sa objaví porucha, spor, zmena aktéra alebo iná forma kontroverzie, ktorá zviditeľní skryté sprostredkovania. Práve kontroverzie sú momenty, v ktorých sa mediácie prestávajú javiť ako samozrejmé a ANT ich ponúka ako vhodné východisko pre trasovanie sprostredkovaní v empirickom výskume – kto/čo sa odvoláva na aký dokument, nástroj, štandard alebo postup, a ako tieto nie-ľudské prvky vstupujú do vyjednávania a menia jeho výsledok.

Jedným z najznámejších Latourových rozlíšení sú pojmy **intermediár** a **mediátor**. Ide o rozdiel medzi prvkom, ktorý len prenáša zmysel bez zmeny, a prvkom, ktorý zmenu priamo vykonáva: „Intermediár je podľa môjho chápania niečo, čo prenáša význam alebo silu bez transformácie: na definovanie jeho výstupov stačí definovať jeho vstupy“ (Latour, 2005, s. 39). V praxi je to užitočné najmä preto, že to bráni skratkám v opise. Ak napríklad povieme, že „komunita funguje vďaka komunikácii“, ostávame pri abstrakcii. ANT nás v tomto bode vedie k tomu, aby sme namiesto abstraktného vysvetlenia pomenovali konkrétne sprostredkovania, cez ktoré komunikácia prebieha a ktoré môžu výsledok meniť. Latour (2005) zároveň zdôrazňuje, že nejde o typy entít, ale o to, ako sa v konkrétnej situácii správajú – aj komplikovaný systém môže fungovať ako intermediár, kým pri poruche sa tá istá zostava môže zmeniť na komplexnú reťaz mediátorov. Kvalitu opisu potom explicitne viaže na to, koľko mediátorov je autor schopný rozvinúť a na zachytenie rozdielu navrhuje kritérium kvality textu, ktoré meria relatívnu hustotu mediátorov oproti intermediárom (Latour, 2005, s. 58).

Ďalším dôležitým pojmom, ktorý nám je v translológii obzvlášť blízky, je termín *translation*, ktorý budeme ako pojem spadajúci pod ANT označovať ako **translácia**. V ANT totiž nejde o interlingválny preklad, ale o proces preskupovania väzieb, v ktorom sa postupne vytvára ekvivalencia a stabilizuje sa poriadok: „Translácia je teda sloveso, ktoré implikuje transformáciu a možnosť ekvivalencie“ (Law, 1992, s. 5). Tento proces Callon (1986, s. 196 – 224) konkretizuje tým, že transláciu opisuje ako štyri (v praxi sa prekrývajúce) momenty:

1. **problematicizáciu** (*problematicization*), v ktorej aktér definuje problém tak, aby sa stal „obligatórnym prechodovým bodom“, 2. **zainteresovanie** (*interessement*), teda postupy, ktorými sa ostatní aktéri „zafixujú“ do navrhnutých rolí, 3. **priradenie** (*enrolment*), v ktorom sa roly medzi aktérmi zosúladiť a vzájomne previažu, a napokon 4. **mobilizáciu** (*mobilization*), ktorá zabezpečuje, aby hovorcovia/zástupcovia skupiny naozaj reprezentovali príslušné kolektívy a nezradili ich. Buzelin (2005, s. 197) tento model dopĺňa tým, že transláciu stavia do opozície voči difúzii: nejde o prenos hotovej veci, ale o sériu transformácií, vďaka ktorým fakty a artefakty vytvárajú vlastný priestor „súbežným procesom vytvárania sietí“.

Štrukturálnu výhodu tohto prístupu dobre ilustrujú Law – Callon (1992) na analýze technologického projektu lietadla TSR.2. Autori poukazujú na fakt, že projekt možno chápať ako budovanie lokálnej siete (zostavenie heterogénnych prvkov potrebných na produkciu fungujúceho zariadenia) v rámci globálnej siete (vzťahy s aktérmi, ktorí dodávajú zdroje, toleranciu či neutralitu), a že práve napätie medzi týmito dvoma sieťami výrazne formuje trajektóriu projektu (Law – Callon, 1992). Projekt zároveň reprezentuje rôzne veci pre rôznych aktérov a dochádza k vzájomnému zjednodušovaniu – aj veľké inštitúcie sa z perspektívy projektu môžu stať punktualizovaným aktérom, redukovaným na jednu funkciu (Law – Callon, 1992, s. 24). Táto dynamika je analyticky prenosná aj na študentské iniciatívy – organizácia môže znamenať niečo iné pre študentov, vyučujúcich, partnerov či univerzitu, no tento nesúlad je súčasťou samotného skladania siete.

ANT nám poskytuje terminológiu a súbor analytických otázok, vďaka ktorým sa pri opise ekosystému a jeho častí nemusíme zastaviť pri hotových entitách. V tomto článku ich však používame predovšetkým ako teoretický rámec a ukazujeme, aké typy otázok by sa dali klásť, napr. ako sa aktérstvo skladá z heterogénnych prvkov, kedy sa siete znepriehľadňujú a uzatvárajú, ktoré prvky fungujú ako mediátory a ktoré ako intermediáre a ako sa poriadok stabilizuje cez procesy translácie.

V nasledujúcej časti definujeme, ako chápeme ekosystém prekladu a tlmočenia, ako ho budeme kategorizovať a prečo v ňom osobitne vyznačujeme uzol študentských iniciatív. Rámec ANT namiesto vysvetľovania sociálnych javov hotovými kategóriami umožňuje sledovať asociácie v ich vzniku a rozpade, a to najmä v momentoch, keď sa čierne skrinky otvárajú a mediácie sa stanú empiricky viditeľnými. V tejto štúdii sa však obmedzujeme na formulovanie rámca a nepredkladáme vlastnú empirickú analýzu.

Definovanie ekosystému prekladu a tlmočenia

Východiskovo chápeme ekosystém prekladu a tlmočenia ako súbor oblastí a aktérov, ktoré sa v praxi podieľajú na tom, že prekladateľsko-tlmočnícka činnosť môže vzniknúť, fungovať a rozvíjať sa. Takéto vymedzenie je zámerne praktické – nesnažíme sa vytvoriť definitívny model, ale pracovnú mapu, vďaka ktorej vieme ukázať, že preklad a tlmočenie nie sú len individuálnou kompetenciou, ale činnosťou zasadenou do siete vzťahov, príležitostí, noriem, technológií a inštitúcií.

Z tohto dôvodu pracujeme s orientačným rozdelením ekosystému do siedmich výrazných kategórií (uzlov), ktoré sa v praxi prirodzene objavujú, keď sa pozrieme na vzdelávanie, profesionálnu činnosť a spoločenské fungovanie prekladu a tlmočenia:

1. univerzity a vzdelávacie inštitúcie,
2. trh,
3. prekladateľské a tlmočnícke agentúry,
4. stavovské a profesijné organizácie,
5. študentské organizácie a iniciatívy,

6. vydavateľstvá a kultúrne inštitúcie,
7. spoločnosť a verejný priestor.

Poradie nie je hierarchické, ale má orientačný charakter a slúži najmä na prehľadné usporiadanie ekosystému. Tieto kategórie nechápeme ako uzavreté entity a ani netvrdíme, že by v praxi vystupovali ako jednotný aktér. Ide o heuristický návrh pracovnej mapy ekosystému, nie o definitívny zoznam. Počet aj pomenovanie uzlov sa môže v ďalšom mapovaní spresňovať alebo rozšíriť podľa toho, ktoré oblasti a prepojenia sa ukážu ako relevantné. Pracovné triedenie nám pomáha pomenovať základné oblasti ekosystému a prehľadne zobrazíť komplexnú realitu. Každá kategória zahŕňa množstvo rôznych subjektov. Mapovanie ekosystému preto neznamena hľadanie jednotného centra, ale skôr pomenovanie hlavných miest, kde sa prekladateľská a tlmočnická činnosť ukotvuje. Zároveň predpokladáme, že uzly sa vzájomne prekrývajú (napr. stavovské organizácie spolupracujú s univerzitami, vydavateľstvá a kultúrne inštitúcie formujú viditeľnosť prekladu v spoločnosti, študentské iniciatívy sa prepájajú s profesiou), a práve tieto prekrytia budú pre analýzu často dôležitejšie než hranice uzlov. Chceme ukázať, že študentské organizácie sú legitímnu súčasťou ekosystému, ktorá vytvára väzby, sprostredkúva prax a pomáha budovať komunitu. Toto zistenie však nie je len deskriptívne. Umožňuje formulovať aj analytické a praktické implikácie: ak študentské iniciatívy chápeme ako uzly, ktoré sprostredkujú väzby medzi vzdelávaním, profesiou a komunitou, otvára sa priestor na systematické skúmanie toho, aké konkrétne mediácie tieto väzby umožňujú, ako sa stabilizujú a za akých podmienok sa rozpadajú. Takéto uchopenie zároveň umožňuje porovnávať iniciatívy naprieč kontextmi a lepšie pochopiť ich úlohu pri formovaní profesijných dráh a komunít.

Vzhľadom na zameranie článku sa v teoretickej rovine zameriame predovšetkým na študentské iniciatívy. Dôvodom je, že predstavujú uzol, ktorý prepája vzdelávanie, profesiou a komunitu, pretože sa na malom priestore stretávajú rôzne typy aktérov (študenti, vyučujúci, profesionáli, inštitúcie), a preto je to vhodné miesto na pozorovanie skladania a stabilizovania väzieb. Zároveň ide o výskumnú voľbu motivovanú aj osobnou pozíciou: autorka je spoluzakladateľkou občianskeho združenia *Sa zobud'* a zároveň zástupkyňou tejto organizácie v rámci vznikajúcej asociácie FIESTI, čo v budúcom empirickom výskume môže umožniť presnejšie sledovanie konkrétnych procesov, dokumentov a foriem koordinácie, ktoré by zvonka zostali ťažšie spozorovateľné. Navyše, ANT odporúča skúmať siete v ich vytváraní, preto sa nám naskytá možnosť využiť príležitosť a analyzovať vznikajúceho aktéra – svetovú asociáciu FIESTI.

Takto vymedzený ekosystém nám následne umožní načrtnúť, ako by sa táto mapa dala skúmať analyticky. Keďže veľká časť prepojení a koordinácie v študentských iniciatívach prebieha prostredníctvom textov a digitálnych artefaktov, ako sú stanovky, pozvánky, zápisnice, webové stránky, formuláre či príspevky na sociálnych sieťach, je užitočné mať nástroj, ktorý vie tieto materiály systematicky čítať a porovnávať. Tieto texty nie sú len neutrálne opisy a často zároveň definujú, kto môže konať, aké roly existujú, čo sa považuje za legitímne a kde sa nastavujú hranice iniciatívy alebo celej siete. V nasledujúcej kapitole preto predstavíme diskurzívnu analýzu ako metódu, ktorá by mohla umožniť tieto materiály systematicky čítať a porovnávať.

Kombinácia ANT a diskurzívnej analýzy

V predchádzajúcich častiach sme naznačili, že ANT je užitočná ako optika, ktorá pripomína potrebu brať vážne ľudské aj nie-ľudské prvky a sledovať, ako sa v praxi skladajú väzby a sprostredkovania. Ďalším krokom je výber takého nástroja, ktorý by v budúcom

výskume umožnil pracovať so stopami týchto sprostredkovaní. Preto tu uvažujeme o diskurzívnej analýze ako o vhodnom doplnku ANT pri práci s textami ako s praktickými prvkami organizovania.

Základné východisko diskurzívnej analýzy spočíva v tom, že sa zaoberá aplikovaním jazyka a tým, ako sa prostredníctvom jazyka v konkrétnych kontextoch vytvárajú významy aj formy konania (Gee – Handford, 2012). Tento dôraz na „jazyk ako konanie“ je pre naše uvažovanie dôležitý. Ak študentská organizácia v sebaaprezenačnom texte tvrdí, že „prepája študentov s praxou“, nejde len o opis, ale aj o ustanovenie rolí, očakávaní a legitímnych foriem účasti, a tým o konkrétny spôsob organizovania vzťahov. Aby sme sa vyhli dojmu, že diskurz predstavuje hocikaký text, je užitočné stručne odlíšiť diskurz od textu. Dunn – Neumann (2016) definujú diskurz ako súbor reprezentančných praktík, cez ktoré sa významy generujú, a zároveň ho chápu ako systém významotvorby, ktorý význam dočasne fixuje a umožňuje aktérom konať. Zároveň zdôrazňujú, že text sám osebe nie je objektom skúmania – diskurzívna analýza používa text ako prostriedok, cez ktorý porozumieme sociálnym, politickým a kultúrnym javom (ibid.). Toto dopĺňa aj praktická poznámka k dátam, teda že text treba chápať široko – ako čokoľvek, čo diskurz zahŕňa (napr. aj multimodálne online formy, vizuály či formuláre), nielen ako súvislý písaný dokument (Dunn – Neumann, 2016, s. 3). Podobne aj Liashuk (2012, s. 268) upozorňuje, že pre preklad (a zároveň pre vzdelávanie) je podstatné chápať diskurz ako určité „textové vstupovanie do životnej sféry“, teda ako text prirodzene previazaný so sociálnym a širším kultúrnym kontextom.

Metodologický most medzi diskurzívnou analýzou a ANT možno postaviť cez typ otázok, ktoré diskurzívna analýza prirodzene otvára. Dunn – Neumann (2016, s. 4) zdôrazňujú, že diskurzívna analýza sa pýta najmä na to, *ako a prečo* sa veci javia tak, ako sa javia, a ako sa niektoré akcie stávajú možnými. Kľúčový integračný krok však nastáva v bode, keď texty prestaneme chápať ako okná do reality alebo jej zrkadlá, a začneme ich čítať ako súčasť reality, ktorú skúmame. ANT na to poskytuje vlastnú terminológiu. Nimmo (2011, s. 114) explicitne odporúča chápať texty ako **inskrpcie**, teda materiálne stopy a technológie mediácie, ktoré v sieti niečo robia, nielen niečo reprezentujú. Pre náš kontext to znamená, že výsledky diskurzívnej analýzy by sme interpretovali ako stopy pôsobenia textov v sieti. Texty teda nevnímame ako pasívny opis reality, ale ako prvky, ktoré môžu stabilizovať významy, roly a vzťahy. V tomto príspevku používame pojem diskurzívna analýza v širšom sociovednom zmysle, teda ako systematické čítanie organizačných textov a významov, ktoré sa v nich stabilizujú (Gee, 2014; Dunn – Neumann, 2016).

Ak by sme tento rámec preniesli do budúceho empirického výskumu, korpus by bolo vhodné skladať zámerne heterogénne, aby zachytil rôzne textové žánre, cez ktoré sa iniciatívy organizujú: verejné sebaaprezenácie (webové sekcie „o nás“, „misia“), texty mobilizácie (pozvánky, výzvy na zapojenie, prihlášky a inštrukcie), texty koordinácie (programy, harmonogramy, stanovy) a texty legitimácie (správy po podujatiach, poďakovania). Zmyslom takéhoto výberu nie je zachytiť všetko, ale vytvoriť prierez komunikácie, v ktorom sa ukáže, ako iniciatíva komunikuje a pôsobí.

Na tieto materiály sa dajú klásť tri zväzky otázok:

- **ako texty konštituuju identitu a adresáta iniciatívy** („kto sme“ a „pre koho sme“) a aké kolektívne „my“ vytvárajú (Gee, 2014),
- **aké roly a vzťahy texty ustanovujú a normalizujú** (napr. študent – odborník, komunita – inštitúcia) (Dunn – Neumann, 2016),
- **aké normy a hodnoty stabilizujú** a aké typy konania sa vďaka tomu javia ako prirodzené alebo správne (Dunn – Neumann, 2016).

Dôležité je, že v spojení s ANT prístupom by sme zistenia z diskurzívnej analýzy neinterpretovali len ako názory autorov, ale ako ukazovatele toho, čo texty v rámci organizovania umožňujú, čo zviditeľňujú a čo naopak delegujú na iné prvky.

Zároveň však platí, že textová stopa sama osebe nemusí stačiť na rekonštrukciu celého procesu. Ak by sa tento rámec rozšíril do empirickej štúdie, bolo by prirodzené doplniť prácu s textami aj o rozhovory alebo dotazníky s ľudskými aktérmi (zakladateľmi, členmi, partnermi), ako ďalší typ stôp, ktoré ukazujú, ako účastníci interpretujú a udržiavajú väzby.

Diskurzívna analýza tu vystupuje ako navrhovaný nástroj na systematickú prácu s textami, ktoré v ekosystéme fungujú ako praktické opory organizácie. V nasledujúcej kapitole preto predstavíme študentské organizácie a FIESTI a naznačíme, ako by sa dali tieto východiská uplatniť pri mapovaní ich prepojení.

Študentské iniciatívy ako uzol ekosystému

V nadväznosti na predchádzajúce časti teraz stručne zdôvodníme, prečo práve študentské iniciatívy predstavujú analyticky produktívny uzol. Voľba študentských iniciatív je metodologicky motivovaná, pretože práve tu sa skupiny, roly a hranice často formujú a zanechávajú veľa stôp, ktoré možno mapovať. Latour (2005) pripomína, že pri skupinotvorbe vzniká viac stôp než pri etablovaných spojeniach. Z tohto východiska vyplýva niekoľko dôvodov, prečo sú študentské iniciatívy analyticky silným uzlom. Je dôležité pripomenúť, že mapovanie tu neznamena hodnotenie iniciatív ani ich porovnávanie podľa kvality, ale spôsob, ako ich zaradiť do ekosystému, zachytiť ich prepojenia a systematicky opísať ich činnosti ako zdroje väzieb.

Po prvé, ide o otázku dostupnosti a rôznorodosti materiálu. Študentské iniciatívy produkujú množstvo textových a digitálnych stôp, ktoré sa dajú čítať ako záznamy, aj ako aktívne prvky organizovania. Latour v súvislosti so skupinotvorbou explicitne zdôrazňuje, že skupiny nevznikajú samé od seba. Potrebujú hovorcov a náborové mechanizmy, ktoré ich udržiavajú viditeľné (Latour, 2005). To je práve miesto, kde sa dá diskurzívna analýza využiť ako systematický spôsob čítania toho, ako texty ustanovujú „kto sme“, „pre koho sme“ a „čo sa považuje za legitímne konanie“. Z metodologického hľadiska je dôležité, že tieto texty nie sú iba dôkazmi o existencii skupiny, ale zároveň praktickými nástrojmi koordinácie, t. j. nie-ľudskými prvkami, cez ktoré sa v praxi organizuje konanie. Dôležitá je tu aj spomínaná osobná účasť v študentskej organizácii a asociácii, ktorá zabezpečí pohľad zvnútra organizácie a prístup k materiálom. Táto perspektíva uľahčuje porozumenie organizáciám, no zároveň si pri budúcom empirickom výskume vyžaduje reflexívnu opatrnosť pri formulovaní tvrdení – najmä aby analytické závery neboli zamieňané s normatívnymi preferenciami alebo osobným záujmom.

Po druhé, študentské iniciatívy často spájajú vzdelávanie, profesiu a komunitu, vytvárajú príležitosti na peer-learning, mentoring, prvé kontakty s praxou, ale aj na budovanie identity profesie. Ako sme naznačili v úvode, Djovčoš (2026) zdôrazňuje význam angažovaných komunit pre integráciu študentov do profesijných komunit a pre zvýšenie sociálnej viditeľnosti profesie. Zároveň rozlišuje „top-down“ iniciatívy (iniciované pedagógmi/akademickou sférou) a „bottom-up“ prístupy iniciované študentmi a zdôrazňuje rozdiel v rozložení moci. V druhom prípade sú organizátormi študenti, čím sa vymieňajú tradičné roly. Pre mapovanie ekosystému je pritom podstatné, že takéto iniciatívy často nefungujú popri formálnom vzdelávaní, ale vytvárajú vlastné mosty medzi univerzitami, medzi študentmi a profesionálmi, medzi lokálnym a medzinárodným prostredím. Najvýraznejším príkladom prepojenia viacerých iniciatív do širšej siete je vznikajúca asociácia FIESTI, preto ju v ďalšej časti podrobnejšie predstavíme.

FIESTI ako vznikajúca sieť

Svetovú asociáciu študentských iniciatív v oblasti translatológie, Fiesti (*Fédération Internationale des Étudiant.e.s en Sciences de la Traduction et de l'Interprétation*), tu chápeme ako vznikajúce medzinárodné prepojenie viacerých študentských iniciatív v translatológii. Keďže ide o iniciatívu v ranej fáze, jej verejná stopa je v čase písania zachytiteľná najmä cez komunikáciu zakladajúcich organizácií a cez podujatie, pri ktorom bola iniciatíva predstavená.

Asociácia bola oficiálne založená 6. decembra 2025 v rámci podujatia *Young Interpreters Summit* v Bruseli. Medzi zakladajúce organizácie patrí už spomínané slovenské občianske združenie *Sa zobuď!*, talianske organizácie *Associazione Studenti Traduttori e Interpreti (Studentitradint)* a *Trieste Interpreting Practice Team (TIP Team)*, organizácia zameraná na tréning tlmočenia pre rôzne jazykové kombinácie s názvom *the Booth Club* (Francúzsko a Švajčiarsko) a španielske združenie *CAPICUA*.

Z perspektívy teórie sietí-aktérov je Fiesti analyticky vhodný objekt práve preto, že je v procese vzniku. Vďaka tomu je možné sledovať skupinotvorbu bez toho, aby sme organizáciu brali ako hotový rámec. Latour (2005, s. 30 – 31) v tejto súvislosti pripomína, že keď sa skupiny formujú, zanechávajú viac stôp než stabilizované spojenia, a práve vďaka tomu sú asociácie trasovateľné.

V rovine metodologickej úvahy sa tu dajú načrtnúť dve základné línie otázok. Prvou je otázka súdržnosti: aké prvky držia Fiesti pokope? ANT tu neponúka abstraktnú odpoveď typu „spoločná identita“ alebo „rovnaký cieľ“, ale vyžaduje opis konkrétnych mediátorov (dokumenty, interná komunikácia, formáty stretnutí, prezentácie), ktoré umožňujú, aby sa väzby stabilizovali do rutín (Latour, 2005, s. 39). Práve tu je diskurzívna analýza prirodzeným doplnkom, pretože umožňuje systematicky čítať, akým spôsobom sa v textoch konštruujú identity, adresáti a hodnoty. V ANT terminológii sa tým zároveň identifikujú konkrétne mediácie – ktoré texty a digitálne artefakty sa stávajú oporami koordinácie.

Druhou je otázka aktérstva: ako sa Fiesti môže (dočasne) stať jedným aktérom? V empirickej analýze by sa teda dalo sledovať, v ktorých situáciách sa Fiesti úspešne zjednotí (napr. ako organizátor, autor stanoviska) a kedy sa naopak rozvetví na svoje časti (jednotlivé iniciatívy, odlišné platformy, rozdielne pravidlá). Z metodologického hľadiska si tento prístup vyžaduje presnú disciplínu v dokazovaní agentnosti. Latour (2005) zdôrazňuje, že agentnosť musí byť ukázaná cez stopy. „Neviditeľná agentnosť, ktorá nič nemení a nezanecháva stopu, nie je agentnosťou“ (Latour, 2005, s. 53). Ak by teda empirický výskum pripisoval Fiesti agentnosť, musel by ju opierať o identifikovateľné stopy (texty, rozhodnutia, zápisy, verejné výstupy) a ukázať, aké transformácie v sieti sprostredkovali.

Táto časť príspevku tak zároveň odpovedá na otázku vhodnosti zvoleného prístupu. Študentské iniciatívy a osobitne vznikajúca asociácia Fiesti sú vhodným predmetom teoretickej úvahy preto, že umožňujú jasne ukázať, čo ANT a diskurzívna analýza v kombinácii prinášajú: ANT poskytuje jazyk na mapovanie heterogénnych väzieb (ľudia, platformy, pravidlá, texty), zatiaľ čo diskurzívna analýza poskytuje spôsob, ako systematicky čítať textové a digitálne artefakty, cez ktoré sa tieto väzby často stabilizujú.

Záver

V teoretickej rovine je možné mapovať študentské iniciatívy v translatológii ako uzol ekosystému prekladu a tlmočenia prostredníctvom kombinácie ANT a diskurzívnej analýzy. Vymedzenie hlavných uzlov ekosystému nám dovoľuje zdôvodniť, prečo študentské iniciatívy predstavujú analyticky produktívne miesto: sú prepojovacím miestom medzi vzdelávaním,

profesiou a komunitou a zároveň svojou činnosťou produkujú množstvo textových stôp, ktoré sú relevantné pre diskurzívnu analýzu.

Prínos kombinácie ANT a diskurzívnej analýzy v tomto kontexte spočíva najmä v tom, že umožňuje prekročiť dve bežné redukcie – redukcii organizácií na ľudských aktérov bez technológií a nie-ľudských prvkov a redukcii textov na pasívne dokumenty bez organizačných účinkov. Teória sietí-aktérov umožňuje klásť otázky o heterogénnom skladaní aktérstva, o mediáciách a o dočasnej stabilite sietí, pričom diskurzívna analýza ponúka nástroje na systematické čítanie textov ako praktických opôr koordinácie, identity a legitimacy.

FIESTI používame ako ilustratívny prípad skupinotvorby – vznikajúceho prepojenia viacerých iniciatív. Ako ďalší krok sa ponúka overenie navrhnutého rámca v empirickej štúdii, ktorá by kombinovala textové/digitálne stopy s dátami o ľudských aktéroch, a tým by umožnila ukázať agentnosť a sprostredkovania na konkrétnom materiáli. Takéto nadviazanie zároveň umožňuje pevnejšie uchopiť mapu uzlov a väzieb v ekosystéme a porovnať, ako sa rôzne typy študentských iniciatív stabilizujú, škálujú alebo rozpájajú, aké sú ich špecifiká a ako interagujú s ostatnými časťami ekosystému.

Literatúra

BENCHERKI, Nicolas. 2017. Actor–Network Theory. In: SCOTT, The International Encyclopedia of Organizational Communication. New York: Wiley, 2017. ISBN 978-1-118-95556-7. Dostupné na: <https://doi.org/10.1002/9781118955567.wbieoc002> [2026-03-10].

BUZELIN, Hélène. 2005. Unexpected Allies: How Latour's Network Theory Could Complement Bourdieusian Analyses in Translation Studies. In: *The Translator*, roč. 11, 2005, č. 2, s. 193 – 218. ISSN 1355-6509. Dostupné na: <https://doi.org/10.1080/13556509.2005.10799198> [2026-03-10].

CALLON, Michel. 1986. Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. In: *Social Studies of Science*, roč. 16, 1986, č. 4, s. 615 – 625. ISSN 0306-3127. Dostupné na: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1984.tb00113.x> [2026-03-10].

DJOVČOŠ, Martin. 2026. Towards a Sociocentric Approach in Translator and Interpreter Education. In: *Confronting Digital Dilemmas in Translator and Interpreter Training*. London: Routledge, 2026, s. 163 – 174. ISBN 978-1-003-56253-5. Dostupné na: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.4324/9781003562535-12/towards-sociocentric-approach-translator-interpreter-education-martin-djov%C4%8Do%C5%A1> [2026-03-10].

DUNN, Kevin C. – NEUMANN, Iver B. 2016. *Undertaking Discourse Analysis for Social Research*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016. ISBN 9780472073115. Dostupné na: <https://doi.org/10.3998/mpub.7106945> [2026-03-10].

FOLARON, Deborah – BUZELIN, Hélène. 2007. Introduction: Connecting Translation and Network Studies. In: *Meta*, roč. 52, 2007, č. 4, s. 605 – 642. ISSN 0026-0452. Dostupné na: <https://doi.org/10.7202/017689ar> [2026-03-10].

GEE, James Paul. 2014. *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. 4. vyd. New York: Routledge, 2014. ISBN 978-0-415-72556-9.

- GEE, James Paul – HANDFORD, Michael. 2012. Introduction. In: *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. New York: Routledge, 2012, s. 1 – 6. ISBN 978-0-415-55107-6.
- HOSTOVÁ, Ivana. 2023. Tracing the trajectories of internationalisation: Slovak poetry in English translation after the collapse of state socialism. In: *Meta*, roč. 68, 2023, č. 1, s. 159 – 179. ISSN 0026-0452. Dostupné na: <https://doi.org/10.7202/1106332ar> [2026-03-10].
- LAW, John. 1992. *Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity*. Lancaster: Centre for Science Studies, Lancaster University, 1992.
- LAW, John – CALLON, Michel. 1992. The life and death of an aircraft: a network analysis of technical change. In: *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992, s. 21 – 52. ISBN 0-262-02338-5.
- LATOUR, Bruno. 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1987. ISBN 0-674-79290-4.
- LATOUR, Bruno. 1996. On actor-network theory: A few clarifications plus more than a few complications. In: *Soziale Welt*, roč. 47, 1996, s. 369 – 381. ISSN 0038-6073.
- LATOUR, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005. ISBN 978-0-19-925604-4.
- LIASHUK, Viktória. 2012. Informácie o vysokoškolskom štúdiu na Slovensku v prekladateľskom slovensko-ruskom diskurze. In: *Preklad a tlmočenie 10: Nové výzvy, prístupy, priority a perspektívy*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2012, s. 268 – 276. ISBN 978-80-557-0444-9.
- LIASHUK, Viktória. 2023. *Preklad v textoch, súvislostiach a vzťahoch*. Banská Bystrica: Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2023. ISBN 978-80-557-2094-4. Dostupné na: <https://doi.org/10.24040/2023.9788055720944> [2026-03-10].
- LUO, Wenyan. 2020. *Translation as Actor-Networking: Actors, Agencies, and Networks in the Making of Arthur Waley's English Translation of the Chinese Journey to the West*. New York; Abingdon: Routledge, 2020. ISBN 978-0-367-37502-7.
- NAGYOVÁ, Simona. 2025. *Študentská aktivnosť ako kľúčový faktor úspechu na trhu prekladu a tlmočenia* [diplomová práca]. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Filozofická fakulta, 2025. 73 s.
- NIMMO, Richie. 2011. Actor-network theory and methodology: social research in a more-than-human world. In: *Methodological Innovations Online*, roč. 6, 2011, č. 3, s. 108 – 119. ISSN 1748-0612. Dostupné na <https://doi.org/10.4256/mio.2011.010>: [2026-03-10].

„BEETHOVENA K POLIEVKE A CHOPINA K MÄSU.“ ESEJ ZORY JESENSKEJ AKO ŽÁNROVÁ FORMA LITERÁRNEHO KONANIA V SLOVENSKEJ KULTÚRE

“BEETHOVEN WITH SOUP AND CHOPIN WITH MEAT.” ZORA JESENSKÁ’S ESSAY AS A GENRE FORM OF LITERARY ACTION IN SLOVAK CULTURE

Adriána Pešková

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

adriana.peskova@umb.sk

Abstract: This paper reflects on the essayistic work of Zora Jesenská, focusing on its didactic genre variant. On a theoretical level, the essay is defined as a “cognitive shortcut” that, through metaphorical processes, makes complex themes more accessible. It also serves as a tool of intentional literary action. The core of the study is an analysis of the essay *The Musician and the Magic Box* (1936), in which Jesenská responds to the phenomenon of the profanation of art resulting from technological progress. The research focuses on identifying core metaphors and communicative strategies used by the author to model her readership. The aim is to highlight Jesenská’s efforts toward national cultivation of culture and her appeal for authentic aesthetic experience. The analysis confirms that the axiological orientation and an empathetic approach to the recipient form the fundamental pillar of Jesenská’s essay writing, granting her work timeless relevance.

Key words: essay, Zora Jesenská, cognitive shortcut, didactic essay variant

Úvod

„Esej je mŕtva, nech žije esej“ (Lennon, 2008, s. 74) – tak o žánri, ktorý so sebou dlhodobo nesie prívlastok „kráľovský“ (Bžoch, 1966) či „magický“ (Horváth, 2013, s. 41), píše literárny vedec Brian Lennon. Ide o jeho reakciu na zvláštny fenomén, paradox, ktorý esej sprevádza – hoci sa eseji píše čoraz viac, zároveň sa jej definícia natoľko rozšírila, že to, čo nesie názov esej, nemusí celkom zodpovedať jej charakteru. Zdá sa nám, že napriek tomu okolo eseje vládne opar bázne a úcty, istého rešpektu voči štýlu, ktorým je písaná, i voči autorom a autorkám, ktorými je tvorená. Esej láka svojím tajomnom a tajomstvom, svojou obraznosťou a figuratívnosťou, svojimi nekonvenčnými myšlienkovými tokmi. Azda aj preto o nej český spisovateľ Josef Kroutvor (2008, s. 22) hovorí ako o „dobrodružstve ducha na pomedzí niekoľkých žánrov“.

Esej má aj na Slovensku svoju históriu. Od Hurbanovho diela *Slovensko a jeho život literárny* (1972 [1846 – 1851]) cez Matuškovu *Portréty slovenských spisovateľov* (1934) či Hamadov *Sizyfovský údel* (1994) až po súčasné aktivity slovenských spisovateľov a spisovateliek – esej si vždy hľadala a nachádzala svoju cestu. Cestu si esej našla aj v tvorbe Zory Jesenskej (1909 – 1972), prekladateľky, literárnej kritičky, poetky či dlhoročnej redaktorky časopisu *Živena*. Zora Jesenská po desaťročia nebola súčasťou našej kultúrnej pamäti – po jej angažovaní sa v demokratizačných procesoch pred augustom 1968 a po ňom jej počas normalizácie bola zakázaná akákoľvek verejná činnosť. A hoci bola v roku 1991 politicky rehabilitovaná, reflektovaná bola prevažne jej prekladateľská činnosť, jej ostatné sociálne roly zostali podnes zabudnuté. Jej kritickú činnosť si však všimol napríklad Petrík (1992, s. 5), ktorý uvádza: „... že patrila od samého začiatku k veľmi výrazným a vyhraneným kritickým duchom, že dokázala vyhmatať zmysel toho-ktorého diela, že vedela preniknúť k jeho podstate.“

Cieľom príspevku je predstaviť konkrétny variant eseje ako žánrovej formy literárneho konania v slovenskej kultúre, a to interpretáciou Jesenskej eseje *Muzikant a čarodejná debnička* (1936). Ide o didaktický, resp. ľudovýchovný variant, ktorý sa oproti eseji s kritickým alebo umeleckým jadrom líši svojím zámerom – poučiť, vzdelávať a kultivovať.

Esej ako kognitívna skratka

Vstup Zory Jesenskej do slovenského literárneho a kultúrneho prostredia predstavoval časopis *Živena*, pričom „celé rodinné prostredie ju podnecovalo k tomu, aby sa tvorivo začlenila do [...] kultúrneho života“ (Tomčík, 1963, s. 5). V *Živene* začala publikovať v 30. rokoch 20. storočia. Debutovala v nej najprv básnickou tvorbou, neskôr písala aj kratšie poviedky na pokračovanie. So spolkom *Živena* nadobudla prvotné kontakty vďaka otcovi Fedorovi Jesenskému, ktorý bol nielen spoluredaktorom spolkového časopisu, ale zaslúžil sa aj o vznik edície *Knihy Živeny*. Jej pôvod jej v porovnaní s inými ženami poskytol nemalú výhodu – narodila sa do kultúrne a národne uvedomelej rodiny Jesenských (línia Gašparé), disponovala tak značným kultúrnym zázemím. Od raného detstva mala blízky kontakt s umením či literatúrou, čo sa prejavilo aj v štúdiu na Hudobnej a dramatickej akadémii pre Slovensko v Bratislave. Svoje básnické prvotiny začala publikovať ešte počas štúdia. V rokoch 1935 a 1936 začala uverejňovať prvé esejistické texty. Jej esejistická tvorba vrcholí podľa Petríka (1992, s. 4 – 5) v období okolo jej tridsiatky. Práve z tohto obdobia pochádzajú autorkine eseje o maliarstve a výtvarnom umení. Písala taktiež eseje venované otázkam ženského hnutia. Jesenskej tvorba je však tematicky pestrá a venuje sa v nej aj portrétnej, resp. biografickej esejistike.

Vďaka tematicky bohatému textovému materiálu sa u Zory Jesenskej dá rozlíšiť viacero žánrových variantov eseje, medzi nimi aj didaktická, resp. ľudovýchovná esej (ďalej napríklad kritická či teoretická esej). Tieto varianty fungujú ako kognitívna skratka. Domnievame sa, že aj samotná esej je kognitívnou skratkou.

V kontexte pokusov o definovanie žánra eseje rezonujú slová španielskeho literárneho kritika a esejistu Josého L. Martíneza-Gómeza, ktorý v diele *Teoría eseje* (1996 [1981], s. 9) uvádza: „Slová, rovnako ako zvyky, podliehajú tyranii módy.“ Termín „esej“ nie je výnimkou – jeho definície sú nesmierne difúzne, figuratívne, občas príliš vágne, občas v mnohom abstraktné. Esej tak „ide funkčne proti systematike“ (Mistrík, 1997 [1969]), najvnútornejším zákonom jej formy je heréza, vedomé vybočenie z ortodoxného myslenia (Adorno, 1984 [1958], s. 171), čo sa prenáša práve do nemožnosti jej absolútnej definície.

Esej sa tak dostáva do kontaktu s kognitívnymi literárnymi a lingvistickými smermi, podľa ktorých sa figuratívne jazykové prostriedky ako metafora v ľudskom vedomí neetablovali len ako štylistické ozdoby – podľa kognitívnych vedcov, napr. podľa Lakoffa a Johnsona (2024 [1980]), v konceptuálnych metaforách ľudia bežne zmýšľajú. Ak sa esej riadi rovnakými pravidlami ako naše vedomie, potom by pri jej kompozícii mali nezastupiteľnú úlohu zohrávať metafory, metonymie, alegórie a iné figuratívne prvky. Ako píše Valček (2007, s. 177): „Téma, ako predmet esejistického postoja, sa v eseji nekomponuje naratívne [...], ale vždy metodologicky, vyhranenou aplikáciou syntézy-analýzy“ – a syntetický ráz eseje určujú práve kompozičné postupy metafory, personifikácie či alegorizácie. V kognitívnej literárnej vede nie je metafora chápaná len ako štylistická ozdoba, ale ako pôsobivá štylistická skratka,

ako tzv. „skokový“ tróp,¹ ktorý umožňuje vytrhnúť subjekt zo svojich príľahlostí a umiestniť ho do kontaktu s niečím zdanlivo nesúrodým. Ak má teda esej syntetický ráz určený metaforou, potom je redukciami komplexného.² Esej je kognitívna skratka.

Výraz „kognitívna skratka“ je však potrebné definovať užšie. Nejde tu totiž ani o nivelizovanie eseje, ani o jej redukciiu v negatívnom zmysle. Zároveň skratka neslúži ani na efektne zopakovanie už známeho – hoci mnohé eseje by sa pod takúto charakteristiku dali subsumovať –, ale o jeho reštruktúrovanie a rekonfigurovanie v nových kontextoch. Kognitívna skratka tak reprezentuje aj proces, vďaka ktorému si recipient dokáže rýchlejšie osvojiť komplexný abstraktný problém nastolený esejou. Táto kognitívna skratka je pritom niekým konštruovaná, a to s istou intenciou, pričom táto intencia sa odráža aj v tom, ako autori a autorky eseje konceptualizujú svoje modelové čitateľstvo. Tento akt intencionálnej konštrukcie eseje s ohľadom na modelové čitateľstvo, ktorý môže mať priamy vplyv na kultúrne zvyklosti, chápeme ako literárne konanie – teda ako komplexný sociálny akt, intencionálne a hodnotovo podmienené gesto autorky, ktoré v kontexte práce vstupuje do sociálnej reality s cieľom modifikovať kultúrne vedomie a recepčné návyky modelového čitateľstva. Práve literárne konanie robí z eseje žánrovú formu, ktorá vyvoláva zmenu v mimotextovej realite recipienta.

Toto teoreticko-metodologické podložie nás vedie k potrebe načrtnúť aspoň skratkovito analytický model, vďaka ktorému budeme môcť interpretovať Jesenskú esej *Muzikant a čarodejná debnička* (1936) ako jeden z možných žánrových variantov v jej esejistickej tvorbe.

Za kľúčové pri analýze považujeme identifikáciu nosnej metafory (alebo nosných metafor) eseje, ktorá svojou kompozičnou výstavbou vytvára spojivá a myšlienkové siete, umožňujúce recipientovi prepojiť zdanlivo nesúrodé alebo nesamozrejmé koncepty, a tak vytvoriť potenciálny učiaci sa moment či moment poznania. Rovnako bude potrebné identifikovať modus konkrétnej eseje, a to z pohľadu vzťahu autorky k téme – pozitívny vzťah k téme odzrkadľuje výber figuratívnych prostriedkov v kompozícii eseje, negatívny vzťah k téme je často vystavaný na kompozičných prístupoch irónie, sarkazmu či humoru.

Po identifikácii kľúčovej metafory a zároveň po identifikovaní modu, v akom je esej písaná, bude potrebné vyabstrahovať autorkin jasný postoj a opísať gesto, ktoré svojím literárnym konaním formuluje. Identifikovaním postoja sa zároveň otvára cesta k analýze modelového čitateľstva eseje, kde úlohu zohráva spôsob, akým Zora Jesenská svoje literárne konanie komunikuje, t. j. či svoje čitateľstvo oslovuje alebo nie, či sa od neho vzdáľuje alebo s ním zostáva v jednej línii, či niekde priamo poučá alebo je len spoločníčkou na ceste za

¹ Poňatie metafory ako tzv. „skokového“ trópu vychádza z Jakobsonovej teórie o myslení „v podobnostiach“ a myslení „v príľahlostiach“ – v tomto kontexte literárny vedec Martin Golema (2016, s. 65) uvádza, že „skokové myslenie“ využívané básnikmi, „ktorí cielene vytrhávajú tematizovaný predmet z jeho príľahlostí a styčných plôch, aby tak mohli upozorniť na jeho závažnú podobnosť s inými ‚nepriľahlými‘ predmetmi či javmi“, je nám blízke aj v každodennom živote.

² Redukcia komplexného je termín Niklasa Luhmanna používaný v rámci jeho sociologickej teórie systémov. V kognitívnej psychológii ide o to, že systém musí spracovať množstvo rôznorodých javov a vyjadriť ich jednotným spôsobom, aby ich mohol ďalej spracúvať. Luhmanna pritom motivovala otázka, ako možno vysvetliť poriadok v komplexnej a neprehľadnej spoločnosti modernity (Rastelli, 2019) – naskytuje sa tak analógia, pri ktorej si kladieme otázku, ako možno vysvetliť zmysluplnosť žánra, ktorý je taký komplexný a antisystematický ako esej. Nazdávame sa, že tak ako je redukcia komplexného pre Luhmanna spôsobom, ako nazerať na mimoriadne zložitý svet, metafora, resp. súbor vnútorne prepojených metaforických výrazov zoskupených okolo centrálnych metafor, sa takouto „redukciami komplexného“ stáva spôsobom, akým sa tvorí zmysel konkrétnej eseje.

poznaním. Syntéza zisteného nám pomôže určiť povahu toho-ktorého žánrového variantu Jesenskej eseje.

Didaktický variant eseje Zory Jesenskej

Esej *Muzikant a čarodejná debnička* napísala Zora Jesenská v roku 1936 – ide o jednu z jej prvých esejí, no už v tomto období badať, že jej tematický záber sa bude postupne rozširovať. Fabulu eseje *Muzikant a čarodejná debnička* (1936) možno skondenzovať takto – s príchodom technológií, konkrétne rádia, sa menia návyky v recepcii umenia, ktoré recipienta vzdďľujú od autentického prežívania umenia, resp. od potenciálu vyprovokovať v ňom estetický zážitok. Nežiaduci stav vyvoláva profanizáciu umenia, a preto by malo modelové čitateľstvo tejto eseje poznať návod, ako tomuto stavu zamedziť. V tejto eseji sa tak dostávame do centra Jesenskej úvah o povahe umeleckého zážitku a o spôsobe recepcie umeleckého diela. Pre Jesenskú je živé a prežívané umenie axiologickou nutnosťou, preto jej je sprofanizovanie vysokého umenia – keďže vynález rádia umožnil pustiť si hudbu vo forme zátišia či postrannej aktivity – cudzie a je voči nemu prirodzene kritická.

Za nosnú metaforu celej eseje považujeme časť, v ktorej Jesenská kompozične stavia na princípe kontrastu. V metodologickej výstavbe v kontexte celej eseje tu Jesenská najprv opisuje silný zážitok, ktorý človek pri recepcii umeleckého diela môže dosiahnuť, čím buduje podložie pre potenciálny kontrast. Zmyselný pátos pripodobnenia estetického zážitku k výstupu na Ďumbier však vzápätí nahrádza ironickým modom, vďaka ktorému vytvára kontrastné napätie a prednáša sieť kľúčových metafor vyjadrujúcich jej postoj: „Dnes? Ľudia si púšťajú Beethovena k polievke a Chopina k mäsu, na prívarok. Pri Smetanovom kvartete ‚Z mého života‘ štrkocú vidličkami, pri Mozartových áriách debatujú, či na zelené šaty pristane lepšie červená či belasá mašľa, a pri božskom duete z ‚Tristana a Izoldy‘ čítajú noviny“ (1936, s. 12 – 13).

Ďalší rozmer tejto alegorickej state, na ktorý sa zároveň môžeme pozrieť ako na rodový moment, je využívanie „kuchynských“ metafor, resp. lexiky – Jesenskej narábanie s výrazmi spätými s kuchyňou môže byť vedomá či nevedomá snaha priblížiť svojmu čitateľstvu abstraktný problém estetického zážitku z umenia pomocou prostredia, ktoré je im blízke. Ide tu však aj o vedomú či nevedomú reakciu na prostredie, v ktorom sa dobovo rádio počúvalo – kuchyňa slúžila aj ako miesto stretnutí celej rodiny. Napokon aj v *Živene* sa často objavovala rubrika, v ktorej si ženy vymieňali recepty, dávali rady k bytovému dizajnu či k ručným prácam. Pri Jesenskej to nepovažujeme za pokles štýlu ani za nivelizáciu eseje – ide tu o ironizovanú pasáž, ktorá podľa nás umne pracuje s prostredím blízkyim čitateľkám *Živeny*.

To, čo je z tejto eseje možné implicitne vyvodiť, je jej didaktický, resp. didaktizujúci ráz, ktorým Jesenská sýti ako svoje kritické, tak aj menej kritické state.³ Obrazné stylistické prostriedky sa často používajú na zvýšenie názornosti, ale aj ako priamy prostriedok poznávacieho procesu – v tejto konkrétnej eseji je to umožnené povahou metafory, ktorú chápeme ako „skokový tróp“ umožňujúci prepojenie zdanlivo neprepojiteľných tém s cieľom redukovať komplexné abstraktné vzťahy, ktoré vo svete vládnu. Vďaka tomuto kontrastu si autorka buduje predpolie práve na vyslovenie hodnotového postoja aj na vlastný didaktizujúci apel smerovaný k svojim čitateľkám a čitateľom. Jesenská tak na tematickej ploche eseje potom poskytuje návod, ako tento stav zvrátiť: „[P]onorte sa do prúdu hudby ako do vôd

³ Jesenská (1936, s. 13) však zároveň svoje čitateľky neviní za stav spôsobený rozšírením vynálezu rádia: „Vec je psychologicky ľahko pochopiteľná. Povedali sme, že čo je lacné, nie je vzácné. [...] Slovom, obecenstvo muselo ísť za hudbou. Dnes príde hudba za obecenstvom.“ Ukazuje tak mieru pochopenia života bežných ľudí, hoci sama mala už od raného detstva vďaka svojmu zázemiu diametrálne odlišné skúsenosti.

hôrneho potoka, ako Indovia do svätej rieky Gangu, ako veriaci do modlitby. Hudba je najduchovnejšie z umení. Kto sa do nej pohrúži, vyjde ako očistený od hriechu.“ Jesenská tu tak metaforickými skratkami dosahuje nové zmyslové relácie, kde sa esej pôsobením na rozličné zmysly stáva literárnym konaním komunikujúcim určitý význam. A význam Jesenská (1936, s.14) apelatívne zhŕňa v posledných vetách svojej eseje takto: „Žíme naozaj. Počúvajte naozaj. Čo robíme, robme naozaj.“ Analyzovaná Jesenskej esej je tak výsostne antropocentrická – súvisí s človekom a s jeho postavením vo svete.

Treba však uviesť, že to, čo spája väčšinu, ak aj nie všetky Jesenskej eseje, je práve ich jednoznačné axiologické nastavenie – azda vo všetkých jej esejach je zjavná snaha zaujať postoj, vyjadriť ho. Napokon to popri literárnych kritikoch hodnotiacich jej tvorbu uvádza aj samotná Jesenská (1941, s. 320): „Sú chvíle v živote človeka, keď je jeho povinnosťou otvorene, priamo a jasne povedať, čo si myslí – inak by prestal byť statočným človekom.“ Axiologická rovina tak predstavuje niť, ktorou Jesenská prepleť všetky svoje eseje, je základným kameňom, na ktorom potom stavajú aj jednotlivé textové roviny.

Apel na autentické prežívanie nielen v oblasti umenia, ale aj v oblasti života tu tak nesmeruje len k pozdvihnutiu kultúry, ale k pozdvihnutiu kultúrnosti národa, v ktorom mnohé a mnohí neboli naučení umelecké dielo prijímať „živo“ a „naživo“. Zora Jesenská ako reprezentantka inteligencie a kultúrnej elity mala možnosť zúčastniť sa „živého“ umenia, čo bolo pre mnohé ženy vzdialeným cieľom – na koncert sa bolo treba vhodne obliecť, nájsť si čas, no napokon sa rátalo aj s istou znalosťou hudobného jazyka, ktorý bol mnohým ženám cudzí. Jesenská sa tu však neobmedzuje len na čisté moralizovanie – poskytuje návod, vďaka ktorému sa môže aj obyčajný človek naučiť recipovať umelecké dielo v iných zmyslových reláciách, než aké mu boli dovtedy známe.

Tento didaktický moment je upevnený spôsobom, akým aj vďaka týmto metaforám Jesenská konceptualizuje svoje modelové čitateľstvo. Počas celej eseje strieda subjektívnu prvú osobu singuláru s plurálom majestatis, prechádza aj do prvej osoby plurálu, ktorú strieda imperatívnymi konštrukciami. V niektorých častiach sa so svojimi modelovými čitateľkami Jesenská identifikuje, v iných sa s nimi zmenou osoby v texte rozchádza. Aj Petrík (1992, s. 7) uvádza, že Jesenská „[k]ritiky koncipovala tak, že rátala s účasťou čitateľov [v našom kontexte predovšetkým čitateľiek – pozn. A. P.] a literárne dielo považovala za fenomén, ktorý oslovuje čitateľa, je tu kvôli čitateľovi, nie kvôli machináciám literárneho historika“.

Ak sa teda pozrieme na významový oblúk analyzovanej eseje, a to v kontexte modelovania čitateľstva s intenciou priviesť ho od pasívnej recepcie hudobného umenia k jeho aktívnemu počúvaniu, resp. prežívaniu estetického zážitku, môžeme vidieť modelovanie pomocou vzorca „od kultúry ku kultúrnosti“. Jesenská však k svojim modelovým čitateľkám a čitateľom pristupuje nielen z pozície vzdelanej členky slovenskej kultúrnej elity, ale je voči nim aj empatická – napokon sama vo svojej redakčnej praxi mnohé ženy podporovala v písaní a v umeleckej tvorbe. Vedela dobre, že skultúrňovanie národa je postupný proces, ktorý si vyžadoval aj nemalú dávku citlivosti voči problémom, s ktorými sa bežní ľudia stretávali. To napokon ilustruje aj humornou vsuvkou, ktorou uzatvára svoju esej: „A ešte slovo na rozlúčku: pre pána kráľa, nepočúvajte hneď po Patetickej sonáte Andulku šafárovu alebo Cikánko ty krásná!“ (Jesenská, 1936, s. 14).

Záver

V príspevku sme analyzovali esej Zory Jesenskej s názvom *Muzikant a čarodejná debnička* – túto esej sme pritom charakterizovali ako didaktickú, resp. ľudovýchovnú kognitívnu skratku. Ide o jeden z viacerých variantov, ktoré v jej tvorbe možno identifikovať.

Ukázalo sa, že esej Jesenskej umožňuje prostredníctvom nosných metafor a lexiky prepojenie abstraktnej domény estetickej recepcie s konkrétnou doménou každodennej skúsenosti čitateľstva jej esejí. Kognitívna skratka tohto typu umožňuje axiologickú orientáciu recipienta v rýchlom sa meniacom svete technológií. Pri Jesenskej sa didaktický variant eseje nevyznačuje len mentorovaním a poučovaním, ale aj empatickým vhladom a apelatívnosťou. Literárne konanie autorky tu smeruje k formovaniu kultúrnych a kultivovaných recipientov a recipientok umenia, ktoré si dokážu zachovať vnútornú integritu. Zároveň sme zistili, že v analyzovanej eseji Jesenská pracuje aj s horizontom očakávania svojich modelových čitateľiek, pričom napríklad používanie metafor a lexiky z prostredia kuchyne nie je pri nej poklesom štýlu, ale gestom, ktoré má za cieľ preklenúť priepasť medzi elitárskym chápaním umenia a každodennosťou ženy v 30. rokoch 20. storočia.

Domnievame sa, že takto nastavený interdisciplinárny model, integrujúci kognitívnu literárnu vedu (s oporou v konštruktivistických a sociologických výskumoch) a rodové hľadisko, umožní po jeho spresnení a vycizelovaní zasadiť esejistiku Zory Jesenskej do literárnohistorického kánonu nie ako okrajový jav, ale ako kľúčové literárne konanie aktérky, ktorá bola na desaťročia vymazaná z aktívneho spoločenského a kultúrneho diania.

Príspevok je koncipovaný z častí dizertačnej práce s názvom *Esej ako žánrová forma literárneho konania v slovenskej kultúre*.

Literatúra

- ADORNO, Theodor W. 1984 [1958]. The Essay as Form [online]. In: *New German Critique*, 1984, no. 32, pp. 151 – 171. Dostupné na: <http://www.jstor.org/stable/488160?origin=JSTOR-pdf> [2025-12-16].
- BŽOCH, Jozef. 1966. Chvála eseje. In *Mladá tvorba*, roč. 11, č. 1, s. 14.
- GOLEMA, Martin. 2016. Koncept významu slova v Stanislavovej monografii Slovenský juh v stredoveku a niektoré možnosti jeho doplnenia a prehodnotenia (na príklade mytologicky motivovaných toponým). In: DORUĽA, Ján – ŽENÚCH, Peter (eds.): *Ján Stanislav a slovenská slavistika*. Bratislava : VEDA, 2016, s. 61 – 78. ISBN 9788089489282.
- GÓMEZ-MARTÍNEZ, José L. 1996 [1992]. *Teória eseje*. Bratislava : Archa, 1996. 135 s. ISBN 8071151211.
- HAMADA, Milan. 1994. *Sizyfovský údel*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1994. 314 s. ISBN 9788022005753.
- HORVÁTH, Miloš. 2013. Esej ako metafora umenia a kultúry (kultúrnosti). In: PETRANOVÁ, Dana – MAGÁL, Samuel – PLENCNER, Alexander (eds.). *Vrtieť prstom: Metafora v médiách – megatrendy a médiá*. Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2013, s. 40 – 52. ISBN 978-80-8105-476-1.
- HURBAN, Jozef Miloslav. 1972 [1846 – 1851]. *Slovensko a jeho život literárny*. Bratislava : Tatran, 1972. 252 s.
- JESENSKÁ, Zora. 1936. Muzikant a čarodejná debnička. In: *Živena*, roč. XXVI, č. 1, s. 12 – 14.

- KROUTVOR, Josef. 2008. Dobrodružství ducha na pomezí žánrů. In: OSVALDOVÁ, Barbora (ed.). *Pokusy a dobrodružství: poznámky k eseji*. Praha : Karolinum, 2008, s. 21 – 22.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark. 2024 [1980]. *Metafory, kterými žijeme*. Praha : Portál, 2024. 296 s. ISBN 9788026221487.
- LENNON, Brian. 2008. The Essay in Theory. In: *Diacritics*, 2008, vol. 38, no. 3, pp. 71 – 92. ISSN: 03007162. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/20616534> [2025-12-16].
- MATUŠKA, Alexander. 1990 [1934]. Portréty slovenských spisovateľov. In: MATUŠKA, Alexander. *Dielo I*. Bratislava : Tatran, 1990, s. 86 – 109. ISBN 80-222-0216-9.
- MISTRÍK, Jozef. 1997 [1970]. *Štylistika*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. 598 s. ISBN 80-08-02529-8.
- PETRÍK, Vladimír. 1992. *Kritička Zora Jesenská*. In: *Romboid*, 1992, roč. 27, č. 4, s. 4 – 7. ISSN 0231-6714.
- RASTELLI, Simone von. 2019. Die Soziologische Systemtheorie von Niklas Luhmann [online]. In: *ndr.de*. Dostupné na: <https://www.ndr.de/geschichte/koepfe/Soziologische-Systemtheorie-von-Niklas-Luhmann-ein-Ueberblick,luhmann132.html> [2025-12-16].
- TOMČÍK, Miloš. 1963. Zápas o pravdu v kritickej tvorbe Zory Jesenskej. In: JESENSKÁ, Zora. *Vyznania a šarvátky*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1963, s. 5 – 18.
- VALČEK, Peter. 2007. *Osudy eseje*. Martin : IRIS, 2007. 194 s. ISBN 8088778786.

Tomáš Priehradný

Katedra filozofie, Filozofická fakulta, Katolícka univerzita v Ružomberku

tomas.priehradny795@edu.ku.sk

Abstract: Wittgenstein proved the impossibility of private language, which has its roots in Cartesian psychological models. The fundamental problem that motivated Wittgenstein's reflections is the question of the possibility or impossibility of understanding other people's feelings. If these mental states are hidden from others, it is impossible to know them. Wittgenstein's model is social and based on shared normativity. However, when we enter the field of psychiatry, we encounter a deeper level of the question of how to understand the suffering of others. Psychosis is incomprehensible because it does not participate in shared normativity. This paper analyzes this problem. Its aim is to highlight the role of therapy in this context. Therapy has the potential to "make the private public" due to its ability to expand normativity and include non-standard cases of mental disorder.

Key words: Wittgenstein, psychosis, private language

Úvod

Neskorá filozofia Ludwiga Wittgensteina predstavuje radikálny rozchod s tradíciou solipsistického subjektivismu. Jadrom tejto zmeny je argument proti súkromnému jazyku, ktorý problematizuje ontologický status a poznateľnosť mentálnych stavov druhého človeka. Wittgenstein nahrádza karteziánsku introspekciu modelom sociálnej normativity, v ktorom je význam konštituovaný verejným riadením sa pravidlami v rámci špecifických foriem života.

Tento príspevok rozširuje wittgensteinovský rámec o dimenziu psychopatológie. Domnievam sa, že fenomén psychózy predstavuje pre argument proti súkromnému jazyku zásadnejšiu výzvu než bežná senzorická skúsenosť (napr. bolesť). Text predkladá neštandardnú interpretáciu, podľa ktorej Wittgenstein nepopiera existenciu privátnych mentálnych stavov, ale dekonštruuje možnosť ich zmysluplnej artikulácie mimo sféry intersubjektivity. V záverečnej syntéze poukazujem na funkciu psychoterapie ako procesu, ktorý umožňuje normatívny posun – tranzíciu subjektívnych „proto-pravidiel“ do verejného diskurzu.

Wittgenstein (1979, §243) vo svojej neskorej filozofii predložil argument proti súkromnému jazyku. Tento jeho argument je motivovaný otázkou o poznateľnosti mentálnych stavov druhého človeka. Wittgenstein (1979, §244) problém otvára otázkou, ako môžem rozumieť druhému, keď tvrdí, že má bolesti. Bolesť je mentálny stav, ktorý je nám skrytý. Nevieme, čo druhý prežíva bezprostredne, ale len sprostredkovane na tom, ako sa druhý prejavuje navonok (Wittgenstein, 1979, §246). Problém teda prináša otázku, či existujú takéto skryté, nepoznatelné mentálne stavy.

V príspevku tento problém rozvediem v širšom kontexte, než o akom hovorí Wittgenstein. Najprv predstavím jeho argument. Následne poukážem na niektoré problematické miesta. V prvom rade mi ide o situáciu duševnej poruchy. V príspevku sa

¹ Tento výstup vznikol v rámci projektu „Aplikácia Wittgensteinovho diela na filozofiu psychiatrie“ (interné číslo projektu KU: IG-2024-005-D) podporeného z výzvy Early Stage Grants (ESG) v rámci Plánu obnovy a odolnosti SR. Projekt je financovaný z mechanizmu na podporu obnovy a odolnosti prostredníctvom Výskumnej agentúry na základe Zmluvy č. 09I03-03-V05-00019.

pokúšam o neštandardnú interpretáciu Wittgensteinovho argumentu. Tvrdím totiž, že tento argument **netvrdí**, že súkromný jazyk nie je možný. Jeho výsledkom je skôr nemožnosť o ňom zmysluplne komunikovať. A v tomto zmysle teda nie je na mieste hovoriť o **jazyku**. Wittgenstein však nebol behaviorista, teda neodmietal reč o mentálnych stavoch ako takú (čím sa líšil od autorov, ako je napríklad Willard Van Orman Quine (Quine, 1998, s. 51)). V závere príspevku poukazujem na nevyhnutnosť normatívneho posunu, ktorý má charakter prechodu zo súkromnej sféry na sféru verejnú. To v prípade duševných porúch zabezpečuje napríklad psychoterapia.

Základná Wittgensteinova otázka znie: Ako je možné, že si rozumieme? Na pozadí tejto otázky otvára problematiku súkromného jazyka. Wittgensteinov prístup sa dá charakterizovať ako sociálna normativita. V rámci mojej interpretácie Wittgensteinovho argumentu predpokladám existenciu privátnych stavov (ktoré nazývam proto-pravidlá). Je možné si položiť otázku, ako je technicky možné, že tieto privátne stavy existujú (resp. ako je možné, že myslíme). Tu môžeme siahnuť po koncepte Jerryho Fodora a jeho teórie jazyku myslenia (Fodor, 1975). Fodor tvorí protipól k Wittgensteinovmu konceptu. V texte preto zvážim aj tento teoretický prístup.

Je otázne, do akej miery je takýto postup možný. V príspevku som sa rozhodol vychádzať z Wittgensteinovej filozofie jazyka a jeho konceptu sociálnej normativity. Wittgenstein (1979) nezastáva naturalizmus v skúmaní filozofie mysli, tak ako to robí Fodor (1975). Ten sám sa stavia k Wittgensteinovej filozofii kriticky. Tieto dva myšlienkové koncepty teda stoja voči sebe v opozícii. V tomto príspevku sa pokúšam ukázať, že Wittgensteinova filozofia jazyka (1979) môže potenciálne obohatiť filozofiu psychiatrie. Nepúšťam sa do hlbkej interpretácie Fodorovej teórie (1975), ale skúšam v nej nájsť možné prieniky s témou tohto príspevku.

Ako možné „spojivo“ medzi naturalistickým prístupom Fodora (1975) a sociálno-normatívnym prístupom Wittgensteina (1979), kladiem teóriu „mentálnych udalostí“ Davidsona (1970). Davidsonova teória **anomálneho monizmu** predstavuje funkčný most medzi naturalizovanou filozofiou mysle (biológiou) a Wittgensteinovou sociálnou normativitou. Zatiaľ čo Fodor (1975) hľadá vnútornú štruktúru mysle, Davidson (1970) sa pýta, ako môžeme mentálne udalosti (a v našom kontexte môžeme zvážiť aj stavy ako sú halucinácie či úzkosť) opísať ako súčasť „fyzického sveta“ bez toho, aby sme ich zredukovali na čistú biológiu.

Treba si uvedomiť, že Wittgenstein sa voči scientizmu vo filozofii staval kriticky. Jeho rozlíšenie **príčin a dôvodov** malo očistiť filozofiu od snahy hľadať kauzálne vysvetlenie psychologických fenoménov. Davidson však Wittgensteina produktívnym spôsobom prekonáva a tak umožňuje do jeho normatívnej filozofie vniesť aj spojivo s kauzálnym (vedeckým) vysvetlením (Davidson, 1963). Tento Davidsonov vklad na tomto mieste môže slúžiť aj ako spojivo medzi Fodorom (1975) a Wittgensteinom (1979).

Príspevok sa sústreďuje na filozofiu jazyka a nie na filozofiu mysle. V súčasnej filozofii psychiatrie prevláda fenomenologický prístup (por. Feyaerts – Sips, 2023). V príspevku sa pokúšam do diskusie priniesť aj názory Wittgensteina a jeho sociálny normativizmus. Takýto prístup neredukuje diskusiu len na vedecké (kognitívne, fyziologické a iné) vysvetlenie problému, ale stavia sa k nemu ako k sociálnemu fenoménu. To korešponduje aj so súčasnými trendmi v rámci filozofie psychiatrie, keď sa prestáva hovoriť len o „poruchách mozgu“, ale aj o „poruchách osoby“ (Graham, 2010, s. 162). Takýto prístup vníma pacienta holisticky a neredukuje ho len na biologickú rovinu.

Argument proti súkromnému jazyku

Wittgenstein (1979, §258) svoj argument začína nasledovne. Predstavme si, že mám pocit P, ktorý v jazyku nemá pomenovanie. Každý deň, keď pocit P mám, si do kalendára zaznačím znak P. Znamená to, že som **pomenoval** nejaký nový pocit, známy len mne a nikomu inému?

Aby som mohol zdôvodniť Wittgensteinovu odpoveď, musím najprv načrtnúť jeho predstavu fungovania jazyka. Ten poukazuje na praktický rozmer jazykovej praxe. V samotnom jazyku sa nenachádza nič, čo by mu dávalo inherentnú esenciu (Wittgenstein, 1979, §7). Ide skôr o arbitrárny nástroj, ktorým niečo robíme (Wittgenstein, 1979, §11). Porozumenie spočíva na niečom, čo je zdieľané, kde sa stretávame. To sa nenachádza v jazyku, ale v tom, čo Wittgenstein nazýva **forma života**, na ktorom rôzne jazykové prejavy (**jazykové hry**) spočívajú (Wittgenstein, 1979, §241). Na minimálnej úrovni zdieľame telesnosť. V širšom (a pre komunikáciu zásadnejšom) rozmere ide o zdieľanú kultúru. Toto porozumenie, ktoré konštituuje formy života, je podľa Wittgensteina možné vďaka zdieľaniu pravidiel. Pravidlá nemusia byť viditeľné, riadime sa nimi slepo, sú poslednou vrstvou zdôvodnenia (Wittgenstein, 1979, §219).

V prípade mentálnych stavov teda nehovoríme o esenciálnom význame napríklad slova „bolesť“. Porozumenie druhému spočíva v tom, že hráme s týmto slovom rovnakú jazykovú hru, čo je možné len za predpokladu, že zdieľame rovnakú formu života, v ktorej toto slovo dáva zmysel (Wittgenstein, 1979, §304). Normativita hovorí, kedy sú pravidlá použité správne (a komunikácia je možná) a kedy nie (a v komunikácii nastáva neporozumenie). To je však možné len za predpokladu širšej sociálnej zhody. Pravidlá nie sú súkromné, ale sú výsledkom spoločenstva, ktoré určuje, kedy je pravidlo použité správne (Wittgenstein, 1979, §23).

A to je odpoveď na vyššie uvedený problém. Ak hovoríme o súkromnom pociť P, musíme uviesť pravidlo, na základe ktorého je možné pomenovanie tohto pocitu zmysluplne používať. To je však zjavný oxymoron. Pravidlo nemôže byť súkromné, raz použité pravidlo totiž nie je pravidlo. V takom prípade totiž nemôžeme zmysluplne hovoriť o **správnom** a **nesprávnom** použití pravidla. V prípade súkromného pocitu sa ja sám stávam garantom svojej „súkromnej normativity“. Wittgenstein (1979) naznačuje, že to nie je možné. Toto konanie vykazuje štruktúru logického kruhu (ako v metafore s darovaním v §268 **Filozofických skúmaní**). Nemôžeme sa spoliehať ani na vlastnú pamäť. Ako totiž viem, že môj včerajší pocit P je ten istý ako dnešný pocit P? Wittgenstein hovorí, že to, či ovládame pravidlo, zistíme tak, že vieme pomenovať omyl. Na to však vždy potrebujeme niekoho iného, širšie spoločenstvo, ktoré je garantom správneho použitia pravidla. Ja sám ním nemôžem byť.

Na počiatku bol subjekt

Čo nám však tento argument hovorí? V post-modernej interpretácii sa javí ako odmietnutie **subjektu**. Tento prístup je správny potiaľ, pokiaľ solipsistický subjekt nahradzuje subjektom **sociálnym**. Wittgensteinov argument obracia karteziánsky psychologický model. V konečnom dôsledku garantom mojich mentálnych stavov nie som ja sám, ale je ním **druhý**.

V predloženej analýze navrhujem alternatívnu interpretáciu. Domnievam sa, že tento argument je platný. **Avšak** netvrdí, že súkromné mentálne stavy neexistujú. Wittgensteinovou intenciou, navrhujem, bolo ukázať, že o súkromných stavoch, keďže sú súkromné, nie je možné **zmysluplne** hovoriť. A v tomto zmysle teda nejde o jazyk. Potiaľ teda súkromný **jazyk** neexistuje. To, čo však súkromný jazyk má vyjadrovať, teda súkromné mentálne stavy, existuje.

Preto sa mi nezdá správne interpretovať tento argument ako problematizovanie subjektivity (typickej pre filozofiu druhej polovice 20. storočia). Ako na to správne poukázala v svojej podnetnej knihe **Kdo tu mluvil o víťezství?** Tereza Matějčková (2022), jeden filozofický smer modernej filozofie dokazuje nemožnosť zbaviť sa subjektu. Je ním existencializmus. Práve stavy, akými sú **úzkosť** či **vzdor** sú počiatočné body ďalšieho myslenia. Subjekt sa tak nachádza akoby na začiatku, **pred** (Matějčková, 2022).

V kontexte vyššie naznačenej argumentácie však musíme upraviť náš pojem súkromného jazyka. Možno predostrieť návrh hovoriť o **súkromnej a verejnej sfére** jazyka (Sussman, 1995). Súkromná sféra je tvorená pravidlami, ktoré by sme mali chápať skôr ako proto-pravidlá. Nemôžu byť plnohodnotnými pravidlami, keďže nie sú sociálne zdieľané. Týmto súkromnými proto-pravidlami sa riadi existenciálny subjekt.

Zatiaľ čo existencializmus vníma subjekt ako počiatočný bod úzkosti a rozhodovania, kognitívny internalizmus Fodora (1975) mu dáva štrukturálny rozmer. Fodorova hypotéza o jazyku myslenia naznačuje, že subjekt disponuje vnútorným systémom reprezentácií, ktorý predchádza učeniu sa materinskej reči (por. Rescorla, 2024). V kontexte tejto analýzy to znamená, že to, čo nazývam „súkromnou sférou“, nie je len beztvárý prúd pocitov, ale štruktúrovaný systém, ktorý však bez intersubjektívnej normativity zostáva sémanticky uzatvorený.

Ak prijmemé tézu, že privátne mentálne stavy existujú pred ich socializáciou, Fodorova (1975) hypotéza **jazyka myslenia** (Language of Thought) ponúka vysvetlenie ich štruktúry. Podľa Fodora (1975) totiž myslenie neprebíha v prirodzenom jazyku, ale v mentálnej reči (**mentalese**), ktorá je vrodená a má svoju vlastnú syntax. Tým by sme mohli vysvetliť, prečo subjekt disponuje komplexným vnútorným životom (teda tým, čo nazývam „proto-pravidlá“) ešte predtým, než vstúpi do intersubjektívnej normativity.

V tomto bode ma teda zaujíma vzťah normativity a duševnej poruchy, čo bude témou nasledujúceho textu.

Duševná porucha a súkromný „jazyk“

Komunikácia je intersubjektívna, čo v kontexte Wittgensteina (1979) znamená, že je založená na zdieľaní spoločných pravidiel. Jazyk spočíva na spoločnej zhode a je verejný (práve preto Wittgenstein (1979, §66) tvrdí, že význam slova je jeho použitie). Ak chceme pochopiť utrpenie druhého, musíme ho chápať v takomto intersubjektívnom kontexte. Utrpenie sa prejavuje v správaní, jazykových prejavoch a v sociálnych interakciách. Tieto prejavy utrpenia musia byť pre vonkajšieho pozorovateľa aspoň čiastočne zrozumiteľné, aby došlo k pochopeniu.

Preto sa napríklad problém bolesti nejaví ako zásadne problematický fenomén. Bolesť je viac-menej jav, s ktorým je oboznámená väčšina účastníkov komunikácie a aspoň v nejakej miere si je schopná predstaviť, čo má druhý na mysli, keď o bolesti hovorí. Takéto pochopenie problému je však chápanie behaviorálne. Pochopiť mentálny stav druhého môžeme na základe analógie s vlastným mentálnym stavom. Všimame si prejavy takéhoto stavu a usudzujeme, že keď druhý javí tie isté znaky, ktoré sprevádzajú našu analogickú bolesť, sprevádza ich analogický mentálny stav.

Wittgenstein však problém takto jednoducho neinterpretuje. Otázku môžeme posunúť ďalej a pýtať sa na mentálne stavy z oblasti psycho-patológie. Prečo je psychóza nezrozumiteľná? Psychotický diskurz vykazuje symptómy narušenej intersubjektívnej konektivity. Pacient so psychózou teda hrá iné jazykové hry, a to znamená, že nezdieľa s ostatnými rovnakú formu života, teda rovnakú normativitu. Tu sa teda opäť vraciame k súkromnému jazyku a tiež vidíme, akým spôsobom k otázke intersubjektivity pristupuje

Wittgenstein (1979). Intersubjektivita je zdieľaná normativita, všetci normálni účastníci komunikácie sa riadia rovnakými pravidlami (Wittgenstein, 1979, §19).

Túto nezrozumiteľnosť môžeme hlbšie osvetliť prostredníctvom Davidsonovho (1970) anomálneho monizmu. Davidson (1970) tvrdí, že mentálne udalosti sú sférou, ktorú konštituuje ideál racionality. Ak však mentálna udalosť u pacienta so psychózou prestáva byť prepojitelná so zvyškom zdieľanej siete presvedčení (ide o holizmus mentálneho), stráca svoju sémantickú zrozumiteľnosť. Holizmus mentálneho hovorí, že mentálne udalosti nikdy nestoja samostatne, ale majú význam len v „sieti“ s inými mentálnymi stavmi. To nám ukazuje, že psychotik žije v „súkromnom svete“, nejde len o jednu chybnú myšlienku, ale o celú alternatívnu sieť mentálnych udalostí.

Psychóza sa v tomto kontexte javí ako analógia súkromného jazyka. Kanadský autor Louis Sass vo svojej knihe, v ktorej vychádza z Wittgensteinovej filozofie, **The Paradoxes of Delusion**, re-interpretuje klasické chápanie schizofrénie ako degradácie (chápanie ako forma demencie) (Sass, 1995). Hovorí naopak o hyper-racionalite. To nás privádza k myšlienke, že súkromný charakter psychózy nespočíva ani tak v odmietnutí zdieľaných pravidiel, ale skôr v tvorbe **nových**. Tieto však majú súkromný charakter. Vyššie som ukázal, že ak berieme Wittgensteinov (1979) argument vážne, nemali by sme hovoriť o psychotickom súkromnom **jazyku**. Ide však o súkromný **svet**, v ktorom postihnutý jedinec žije. Z hľadiska Davidsona (1970) by sme mohli povedať, že aj keď je holizmus mentálnych udalostí postihnutého jedinca vnútorne konzistentný, je izolovaný od všeobecne normatívne prijímanej siete.

Z pohľadu Fodora (1975) by sme psychózu mohli interpretovať ako stav, kde vnútorný systém reprezentácií (jazyk myslenia) funguje štrukturálne správne (má logiku a syntax), ale stratil funkčné prepojenie s externým svetom a verejným jazykom. Psychotik nie je postihnutý absenciou pravidiel, ale riadi sa pravidlami svojho vnútro-psychotického systému, ktorý je však kvôli svojej izolovanosti od zdieľanej normativity pre okolie nepochopiteľný. V tomto bode sa zdá, že Fodorova (1975) teória je kompatibilná so Sassovým (1995) názorom o hyper-racionalite psychózy a Davidsonovým (1970) prístupom holizmu mentálneho.

Davidson (1970) tvrdí, že mentálne udalosti sú identické s fyzickými (ide o monizmus), ale neexistujú žiadne prísne zákony, ktoré by ich spájali (anomalizmus). Pre psychiatriu by to znamenalo, že psychotická skúsenosť je fyzicky reálna (môžeme ju fyziologicky odhaliť v mozgu pacienta), ale stáva sa **anomálnou**. Psychóza totiž nie je len biologická porucha, ale zlyhanie možnosti interpretovať fyzickú udalosť ako zmysluplný mentálny akt v rámci intersubjektívneho priestoru.

Z toho vyplýva, že v otázke psychózy nejde o stratu subjektivity, ktorá ústi do straty intersubjektivity, ale o takú zmenu subjektivity, ktorú nie je možné zdieľať intersubjektívnym jazykom. Psychóza sa teda pohybuje vo vlastnej súkromnej jazykovej sfére. Práve preto je psychóza nezrozumiteľná. Táto nezrozumiteľnosť sa prejavuje aj v explicitnom narušení jazykovej praxe, v porušení syntaxe a sémantiky. Ako však ukazujú mnohé empirické výskumy, toto porušenie nemusí byť nevyhnutne iracionálne. Pacienti často vedia svoje neštandardné používanie jazyka racionálne zdôvodniť (Sass, 2017, s. 98).

Zhoda nemôže byť nikdy nulová. Teda ani nikdy nemôžeme hovoriť o úplnej strate intersubjektivity. Sféry použitia jazyka – súkromná a verejná – sa však plne neprekrývajú. Terapia duševnej poruchy tak vo veľkej miere musí zabezpečiť mediáciu medzi súkromnou sférou a sférou verejnou.

Terapia ako mediácia medzi súkromným a verejným

Filozoficky zaujímavým aspektom psychoterapie je jej jazykový charakter. Terapia sa deje v jazyku a na úrovni jazyka. To je moment, na ktorý sa môžeme veľmi obohacujúco pozrieť

z hľadiska Wittgensteinovej (1979) filozofie. Jazyk sa tak stáva nielen prostriedkom terapie, ale v istom zmysle aj jej cieľom. Zmena na jazykovej úrovni totiž v konečnom dôsledku znamená zmenu na úrovni normativity a teda začlenenie do širšieho spoločenstva.

Pokiaľ teda chápeme duševnú poruchu ako „súkromnú“ normativitu (v zmysle, v akom som o tom hovoril vyššie), cieľom terapie by malo byť preniesť takéto proto-pravidlá do zdieľanej normativity, na ktorej sa spoločnosť zhoduje.

To môže fungovať dvomi spôsobmi. Štandardným cieľom je nahradenie pacientových proto-pravidiel pravidlami zdieľanými a teda snaha „naučiť“ pacienta, ako sa riadiť rovnakými pravidlami ako zvyšok spoločenstva. To sa odohráva konfrontáciou pacientov súkromnej sféry s verejnou jazykovou sférou, ktorú v prípade psychoterapie zastupuje terapeut. Ten zabezpečuje mediáciu, vďaka ktorej sa súkromné mení na verejné, a to tým, že pacient prijíma ako normu verejnú normativitu a opúšťa svoj súkromný svet.

Druhý spôsob však môže spočívať aj v tom, že pacienti proto-pravidlá sa začlenia do zdieľanej normativity. V tomto prípade sa nemodifikuje súkromná pacientova sféra jazyka, ale modifikuje sa sféra verejná.

Druhý spôsob je z hľadiska filozofie, domnievam sa, zaujímavejší. Jedným z dôsledkov je de-stigmatizácia duševných porúch. To znamená, že takýto jav sa prestane považovať za nenormálny, teda už nebude vyčleňovaný zo všeobecne zdieľanej kolektívnej normativity. Takýmto spôsobom sa však normativita ako taká obohacuje o nové prvky. Z toho vyplýva, že dichotómia normálne-nenormálne nie je esenciálne určená, ale podlieha zmene.

Z pohľadu Davidsonovho (1984) **princípu ústretovosti** je psychóza momentom, kedy interpretácia zlyháva, pretože v správaní druhého už nedokážeme identifikovať logickú štruktúru, na ktorej stojí intersubjektívne porozumenie. Terapia je potom pokusom o znovunastolenie tohto interpretačného rámca. Princíp ústretovosti hovorí, že aby sme niekomu rozumeli, musíme predpokladať, že jeho presvedčenia sú logicky konzistentné a z veľkej časti pravdivé (Davidson, 1984). Psychóza predstavuje pre tento princíp problém. Ak u pacienta nemôžeme predpokladať základnú racionálnu konzistenciu, jeho mentálne udalosti prestávajú byť pre nás čitateľné ako „myšlienky“ a menia sa na izolované súkromné fenomény. Avšak prístup, ktorý som predstavil v tomto príspevku, môže túto krízu prekonať. Pokiaľ budeme chápať sieť pacientových mentálnych udalostí ako vnútorne konzistentnú, terapia ako snaha o zladžovanie pacientovej a verejnej normativity, môže byť úspešná.

Ak je cieľom terapie mediácia medzi súkromným a verejným, môžeme ju chápať ako proces „zladžovania“ individuálneho „jazyka myslenia“ pacienta a kolektívnej „formy života“ spoločenstva. Terapeut tu nevystupuje len ako garant normy, ale aj ako prekladateľ, ktorý pomáha pacientovi nájsť vo verejnom jazyku ekvivalenty pre jeho špecifické mentálne reprezentácie.

Záver

V príspevku som ponúkol neštandardnú interpretáciu Wittgensteinovho (1979) argumentu proti súkromnému jazyku, aby som mohol lepšie uchopiť problém, ktorý pred nás stavia stav duševnej poruchy, v prvom rade psychózy. Tento stav je charakterizovaný zásadným narušením intersubjektívnej komunikácie. Argumentoval som, že problém spočíva v súkromnej sfére pacientovho jazyka, čo znamená, že takto postihnutý človek nezdieľa normativitu intaktnej populácie. Wittgensteinova filozofia na tomto mieste ponúka model, ktorý môže viesť k de-stigmatizácii postihnutých osôb. Ich prejavy nemusia byť z normativity vyčleňované ako nenormálne, ale môžu vďaka terapii na tejto normativite spolu-participovať. To však vedie k práci s normativitou. Takýto prístup nám ukazuje, že normativita ako taká nie je stabilná, ale podlieha (nevyhnutnej) zmene. Táto zmena má vždy charakter súkromnej

deviácie od normativity. Či už hovoríme o umeleckej kreativite alebo inej zmene, začína sa v subjekte ako existenciálnej jednotke, ktorá tvorí súkromné narušenie zdieľanej normy. Pokiaľ však táto súkromná deviácia nedokáže byť mediovaná do sféry verejnej, nedá sa o nej nič zrozumiteľné a zmysluplné povedať. To je, domnievam sa, výsledok Wittgensteinovho argumentu proti súkromnému jazyku. Aby však súkromný svet človeka s duševnou poruchou mohol „splynúť“ so svetom, v ktorom žijú ostatní, musí byť spoločnosť ochotná svoje normy meniť. Ak normativitu zakonzervujeme, isté osoby zostanú navždy stigmatizované ako „nenormálne“.

Literatúra

- DAVIDSON, Donald. 1963. Actions, Reasons, and Causes. In: *The Journal of Philosophy*, roč. 23, 1963, č. 60, s. 685-700. ISSN 0022-362X.
- DAVIDSON, Donald. 1970. Mental Events. In: FOSTER, L. – SWANSON, J. W. (eds.). *Experience and Theory*. Amherst: University of Massachusetts Press, s. 79-101.
- DAVIDSON, Donald. 1984. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 1984. 320 s. ISBN 9780199246298.
- FEYAERTS, Jasper. – SIPS, Rob. 2023. The Philosophies of Madness: An Introduction. In: *Philosophical Psychology*, roč. 7, 2023, č. 36, s. 1227-1236. ISSN 0951-5089.
- GRAHAM, George. 2010. *The Disordered Mind*. New York: Routledge, 2010. 303 s. ISBN 0-203-85786-0.
- FODOR, Jerry. 1975. *The Language of Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975. 214 s. ISBN 0-674-51030-5.
- MATĚJČKOVÁ, Tereza. 2022. *Kdo tu mluvil o vítězství?*. Praha: Karolinum, 2022. 280 s. ISBN 978-80-246-5465-2.
- RESCORLA, Michael. 2024. The Language of Thought Hypothesis. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024 Edition), Edward N. Zalta – Uri Nodelman (eds.). Dostupné na <https://plato.stanford.edu/entries/language-thought/> [2026-02-25].
- SASS, Louis. 1995. *The Paradoxes of Delusion*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1995. 168 s. ISBN 9780801498992.
- SASS, Louis. 2017. *Madness and Modernism*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 595 s. ISBN 978-0674541375.
- SUSSMAN, Hannah. 1995. Maxima Moralia: Millennial Fragments on the Public and Private Dimensions of Language. In: *Modern Language Notes*, roč. 4, 1995, č. 110, s. 856-887. ISSN 01496611.
- QUINE, Willard O. 1998. Ontologická relativita. In: PEREGRIN, Jaroslav (Ed.). *Obrat k jazyku: Druhé kolo*. Praha: Filosofia, 1998, s. 47-82. ISBN 80-7007-102-8.
- WITTGENSTEIN, Ludwig. 1979. *Filozofické skúmania*. Bratislava: Pravda, 1979. 280 s.

SONDA DO MORFOSYNTAKTICKÝCH OSOBITOSTÍ URBÁRSKÝCH ZÁPISOV Z ÚZEMIA VÝCHODNÉHO SLOVENSKA V 18. STOROČÍ¹

AN ANALYSIS OF MORPHOSYNTACTIC FEATURES IN 18TH-CENTURY URBARIUM RECORDS FROM EASTERN SLOVAKIA

Lucia Prokopová

Katedra slovenského jazyka, Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

lucia.prokopova@smail.unipo.sk

Abstract: The paper focuses on the analysis of the morphosyntactic features of urbarial records from the territory of eastern Slovakia dating from the second half of the 18th century. Attention is directed towards the identification and description of deviations across individual parts of speech, as well as towards the characterisation of dominant syntactic constructions within administrative and legal² discourse. The research highlights specific word order patterns and the frequent occurrence of elliptical and nominal constructions. Particular emphasis is placed on the influence of Latin and German syntactic models, as well as on the interference of regional dialectal elements. The analysis also takes into account the lack of stabilisation of the contemporary orthographic norm and individual scribal usage. The results contribute to a deeper understanding of the historical morphosyntax of Slovak and to a more nuanced interpretation of the relationship between administrative norms and contemporary language practice.

Key words: Theresian Urbar, historical morphosyntax, administrative texts, linguistic variability, scribal usage, dialectal interference

Úvod

Tereziánsky urbár (TU) vydaný Máriou Teréziou roku 1767 predstavuje významný normatívny dokument, ktorý zásadným spôsobom ovplyvnil sociálno-hospodárske a právne pomery v Uhorsku. Jeho primárnym cieľom bolo upraviť vzťahy medzi poddanými a zemepánmi, presnejšie vymedziť rozsah poddanských povinností a stabilizovať daňový systém (Rebro, 1959). Popri právnej a administratívnej funkcii však urbárske texty predstavujú aj cenný jazykový materiál, ktorý umožňuje sledovať podobu písanej komunikácie 18. storočia na území dnešného Slovenska (Blanár, 2004).

Jazyk urbárskych zápisov nemožno redukovať na homogénny administratívny kód. Ide o texty vznikajúce v prostredí viacjazyčného a viacnárodného Uhorska, v ktorom sa prelínali latinská administratívna tradícia, česká písomná norma a domáce nárečové prvky. Urbár tak predstavuje špecifický typ prameňa – formálne normatívny dokument, ktorý však zároveň zachytáva živé jazykové tendencie prechodového obdobia.

Cieľom príspevku je identifikovať a interpretovať vybrané morfosyntaktické javy v textoch Tereziánskeho urbára spísaných na území dnešného Slovenska, so zreteľom na ich systémový charakter a vývinový potenciál. Pozornosť predkladaného príspevku sa primárne sústreďuje na systematickú identifikáciu, deskripciu a syntetizujúce zhodnotenie

¹ Príspevok je jedným z výstupov riešenia projektu GaPU 9/25 Vplyv sociolingvistických faktorov na syntaktickú štruktúru textov Tereziánskeho urbára.

² V predkladanej práci pristupujeme k administratívno-právnomu zaradeniu analyzovaných textov, a to so zreteľom na ich funkčno-štýlový charakter, ako aj na ich historické (dobové) ukotvenie, a to aj napriek skutočnosti, že súčasná lingvistika operuje s diferencovanejším vymedzením jednotlivých komunikačných sfér (porov. Slančová et al., 2022, s. 187 – 230).

najvýraznejších morfológických odchýlok naprieč jednotlivými slovnými druhmi, ako aj na komplexné uchopenie a nterpretačné zovšeobecnenie dominantných syntaktických špecifik a konštrukčných osobitostí analyzovaného textového materiálu v kontexte dobového administratívno-právneho diskurzu.

1. Pramenná báza a metodologické východiská

Analýza vychádza z excerpce jazykového materiálu z urbárskych zápisov pochádzajúcich z územia dnešného Slovenska. Ide najmä o texty odpovedí poddanských obcí na urbárske otázky a o formulárové časti dokumentov, ktoré majú formálne relatívne ustálenú štruktúru. Výber materiálu bol orientovaný na reprezentatívne doklady morfológických foriem a syntaktických konštrukcií, ktoré sa v texte opakovane vyskytujú. Metodologicky sa príspevok opiera o analyticko-deskriptívny prístup s prvkami komparácie. Jazykový materiál je interpretovaný v kontexte dobovej jazykovej situácie a porovnávaný so súčasnou normou slovenského jazyka, pričom komparácia neslúži na hodnotenie „správnosti“, ale na identifikáciu vývinových tendencií. Zohľadnené sú aj interlingválne vplyvy, najmä české, nemecké a latinské, ktoré mohli formovať podobu administratívneho jazyka. Cieľom nie je vyčerpávajúca kvantitatívna analýza, ale kvalitatívna sonda do vybraných javov, ktoré poukazujú na stabilizujúce sa morfosyntaktické modely a na pretrvávajúce archaických prvkov.

2. Morfológické osobitosti urbárskych zápisov

2.1 Substantíva

V analyzovanom materiáli je výrazne zastúpená skupina deverbatívnych substantív, predovšetkým pri lexémach označujúcich činnosti a procesy súvisiace s hospodárskymi povinnosťami poddaných, taktiež pri spôsobe, ktorým si vedú popri práci pre svojich pánov privyrobit. Najfrekvencovanejšie sa vyskytujú tvary ako *zbiwany* (vykonávanie), *napageni* (napájanie statku), *zarobeny* (zarobenie peňazí), *woženy* (vozenie soli), *wareny* (varenie soli), *sšace* (ozimné siatie), *hnogena* (potreba častého hnojenia) (doklady z TU obce Kecerovské Pekľany). Ide o substantivizované tvary verb, ktoré v administratívnom diskurze plnia funkciu pomenovania povinností, prác a stavov. Ich vysoká frekvencia súvisí s normatívno-inštruktívnym charakterom urbárskeho textu, v ktorom je potrebné explicitne pomenúvať jednotlivé pracovné úkony a záväzky.

V rámci substantívnej zložky analyzovaného materiálu prevažuje používanie konkrétnych substantív, ktoré referujú k reáliám každodenného hospodárskeho, pracovného a sociálneho života poddanského obyvateľstva (napr. pomenovania osôb, predmetov, činností, pozemkov a naturálnych dávok). Abstraktné substantíva sú zastúpené vo výrazne menšej miere a ich výskyt sa viaže predovšetkým na lexikálne jednotky súvisiace s normatívno-právnou sférou, teda s pomenúvaním práv, povinností, záväzkov a administratívnych nárokov vyplývajúcich z urbárskej regulácie. Ide predovšetkým o lexémy označujúce poddanské povinnosti a formy ich realizácie, napr. *roboty*, *povinnosť poddanská*, *dávka*, *deviatok*, *arenda*, *zbiwani* (v zmysle vyberania dávok), ako aj o pomenovania právnych vzťahov a držby pôdy, napr. *grunt*, *sessia*, *celo domnik*, *rola*, *lúka*. Do tejto skupiny patria aj výrazy viazané na administratívnu reguláciu a výkon vrchnostenských práv, napr. *kontrakt*, *urbár*, *poriadky*, *panstvo*, *komora*.

Táto disproporcia poukazuje na výraznú vecnú orientáciu textov a na ich funkčne podmienený charakter, v ktorom dominuje pomenúvanie konkrétnych entít a činností pred abstraktným konceptualizovaním, typickým pre neskoršie administratívne a právne diskurzy.

2.2 Adjektíva a pronominá

Adjektíva, rovnako ako posesívne konštrukcie, vykazujú výraznú odchýlku v slovoslede. Typickým javom je ich časté postponovanie, resp. vkladanie medzi substantívum a iný rozvíjací člen výpovede. Zo syntaktického hľadiska ide o narušenie subordinatívnych syntagiem, ktoré sú z pohľadu súčasnej slovenčiny vnímané ako neštandardné. Reverzné postavenie adjektív a posesív možno interpretovať ako dôsledok vplyvu latinčiny, ktorá fungovala ako oficiálny jazyk administratívy, pričom nie je vylúčená ani regulácia zápisu zo strany pisára pri prepisovaní ústnej výpovede poddaných. Vzhľadom na povahu prameňa však tieto úvahy zostávajú v rovine hypotéz. Lexikálne jednotky vyjadrujúce vlastnosti, kvalitu alebo hodnotenie nachádzajúce sa v textoch urbárov: *žadne Urbare, podansku powinnosť, dawneho običage, robotni Statek, dostatečne pastwiska, zlu a neprístupnu cestu, skalowite zeme, plane aneurodne polyo, welka a teška robota, nektere, takowe*.

2.3 Numeráliá

Numeráliá sú v texte zaznamenávané prevažne v písanej podobe, len zriedkavo pomocou číslíc – *pet aneb stiri wozi Sena*. Často sa vyskytujú aj neurčité číslovky (*veľa, málo*) alebo ich vystupňované ekvivalenty. Práve v oblasti numerálií je zreteľne prítomná dialektová vrstva, konkrétne šarišské prvky, napr. tvar *dva* (najčastejšie zapisované ako *dwa*) namiesto spisovného *dve* pri feminínach a neutrách, ako aj forma *perši* vo význame *prvý*. Osobitnú pozornosť si zaslúži zápis kardinálnych číselníkov prostredníctvom arabských číslíc s bodkou, teda grafický model typický pre ordináliá, ktorý sa v analyzovaných urbárskych zápisoch objavuje aj v kontextoch, kde ide jednoznačne o vyjadrenie kardinálnej hodnoty (*12. za hus, 3. za kuri, 6. geden Meh*). Tento jav možno interpretovať nielen ako dôsledok dobovej grafickej neustálenosti a interferencie administratívnych konvencií, ale aj ako potenciálne zámerný pragmatický prostriedok so zabezpečovacou funkciou. V hypotetickej rovine možno predpokladať, že pripojenie bodky za číslicu mohlo plniť preventívnu ochrannú funkciu pred dodatočnými zásahmi do číselných údajov, najmä pred ich mechanickým rozširovaním alebo manipuláciou (napr. dopísaním ďalšej číslice). Takýto grafický „uzáver“ číselného údaj mohol v administratívnej praxi zvyšovať mieru formálnej kontroly a autenticity zápisu, čím nepriamo prispieval k právnej záväznosti evidovaných povinností, dávok a kvantitatívnych údajov v urbárskom registri.

2.4 Verbá

V oblasti verbálnych tvarov sa pozoruje najvyššia miera variability, a to nielen v morfolologickej realizácii a časovaní, ale najmä v slovoslede. Časté je postavenie slovesa na konci výpovede, čo poukazuje na vplyv latinského, prípadne ešte výraznejšie nemeckého vetného modelu, napr. *Powinost Podansku zbiwame. Drewo, ktere na paleni uhlya prichistano ge*. Netypické z hľadiska súčasnej normy je aj umiestnenie infinitívu v konštrukciách s modálnym slovesom, kde je infinitív často výrazne oddialený alebo presunutý až na koniec vety – ... *nasso weci predawat možeme*. Tento jav spolu s dĺžkou jednotlivých výpovedí a súvetí znižuje zrozumiteľnosť textu z hľadiska súčasných recepčných a komunikačných konvencií. Popri infinitíve sa v texte vyskytujú aj iné neurčité tvary slovies, predovšetkým činné participiá a transgresívy – *yduce, widuce*, čo korešponduje s administratívnym a normatívnym charakterom urbárskeho textu. Výrazne sú zastúpené aj reflexívne konštrukcie a pasívne vyjadrenia, ktoré prispievajú k neosobnej a objektivizovanej štylizácii výpovedí – *prigimalo se, nezrodi se*.

2.5 Adverbiá

Pri tomto slovnom druhu sú v textoch najviac zastúpené práve príslovky času, miesta a spôsobu – *teraz, dosawat, predtim, nikda, často, welmi, dostatečne, naspatek*. Ostatné typy, napr. príslovky príčiny, miery či zreteľa, sa v texte vyskytujú len sporadicky. Táto distribúcia, domnievame sa, úzko súvisí s praktickým, inštruktívnym zameraním urbárskych zápisov, ktoré preferujú konkrétne časovo-priestorové určenie povinností.

2.6 Prepozície

Frekventované sú najmä prvotné jednoduché predložky: *w, z, od, do, cez, pod, pred, wedle, skrz, skrze*. Ojedinele sa vyskytujú aj druhotné predložky, napr. *mesto* vo význame *namiesto* (doklady z TU obce Kokošovce). Výber predložiek zodpovedá administratívnej potrebe presného vymedzenia priestorových, príčinných a vzťahových okolností.

2.7 Konjunkcie a partikuly

V oblasti spojovacích prostriedkov prevažujú parataktické konjunkcie, čo korešponduje s vysokým zastúpením parataktických súvetí a syndetického pripájania enumeratívnych členov. Nachádzajú sa tu však aj hypotaktické spojky a zložené konektory (*preto, síce*). Najfrekventovanejšie sú tvary *a, i, y, budto, ale, ponevač, ani, ako, že*. Z partikul sú doložené najmä *wssak*, dokonca i partikuly reflektujúce geografickú polohu obcí, a to práve vplyvom východoslovenského nárečia, konkrétne šarišského – *lem* (vo význame *len*), *tež/tiž (tiež)*, *ne*. Onomatopoické prostriedky sa v analyzovanom type textu prirodzene nevyskytujú.

3. Syntaktické osobitosti

V analyzovaných textoch sa vyskytujú jednoduché vety aj súvetia, parataktické (v prevažnej miere) i hypotaktické. Z hľadiska radenia viet je pozoruhodná kombinácia syndetického pripájania prostredníctvom konektorov *a, i*, často písaného práve ako *y* a asyndetického radenia, ktoré je typické najmä pri enumeráciách. Práve asyndetické radenie výrazne komplikuje sémantickú interpretáciu jednotlivých syntagiem a celých výpovedí. Pre urbárske texty je charakteristické nominálne vyjadrovanie a časté využívanie eliptických konštrukcií, čo súvisí s administratívnym štýlom a so snahou o ekonomizáciu jazykových prostriedkov. Výpovede sú často redukované na jadrové pomenovania javov a povinností, pričom kontext zabezpečuje ich interpretačnú úplnosť.

Môžeme teda konštatovať, že v nami spracovanom analyzovanom korpuse urbárskych zápisov sa s vysokou frekvenciou uplatňuje nominálne eliptické vyjadrovanie, pri ktorom dochádza k systematickej redukcii predikačnej (verbálnej) zložky výpovede, a to buď v podobe jej čiastočnej eliminácie, alebo úplnej absencie, čím sa oslabuje explicitná syntaktická väzba medzi aktantmi výpovede a posilňuje sa pomenúvacia, deskriptívna funkcia substantívnych konštrukcií ako nositeľov významu v rámci administratívno-právneho diskurzu sledovaného obdobia (Ivanová, 2020, s. 49 – 59).

4. Ortografické a grafické osobitosti

Ortografická a grafická podoba analyzovaných urbárskych zápisov sa vyznačuje výraznou mierou nejednotnosti a variability, ktorá evidentne reflektuje absenciu pevne kodifikovanej pravopisnej normy v sledovanom historickom období, ako aj pravdepodobné individuálne preferencie a zvyklosti konkrétnych pisárov pôsobiacich v jednotlivých obciach.

Popri tendencii k uplatňovaniu jednoduchého (fonetického) pravopisného princípu sa v texte miestami zachováva aj zložkový spôsob zápisu, čo dokumentuje napríklad grafická realizácia fonémy -š prostredníctvom digrafémy ss, pričom v rámci toho istého textového korpusu možno paralelne pozorovať aj kombinované pravopisné modely, ktoré svedčia o kolísaní medzi viacerými grafickými riešeniami bez zreteľnej normatívnej stabilizácie.

Za výrazne frekventovaný jav možno označiť aj zápis hlásky -j prostredníctvom grafického znaku -g, čo poukazuje jednak na historické ortografické tradície, jednak na možné interferenčné vplyvy iných písomných kultúrnych kódov (najmä nemeckého a latinského pravopisného úzu), ktoré sa v administratívnej praxi daného obdobia uplatňovali ako prestížne vzory. Analogicky neustálený charakter má aj kolísanie medzi grafémami -y a -i, ktoré sa v analyzovaných textoch striedajú miestami až bez zjavnej vnútornej logiky či opory v morfolologickej alebo etymologickej motivácii, čo možno interpretovať ako dôsledok nediferencovaného fonologického vnímania týchto vokálnych kvalít v písárskej praxi, prípadne, a to najmä ako prejav absencie záväznej ortografickej regulácie.

Variabilita sa výrazne prejavuje aj v oblasti používania veľkých písmen, aplikácie diakritických znamienok a interpunkčných prostriedkov, ktoré sú v jednotlivých zápisoch uplatňované nekonzistentne, často selektívne a miestami výrazne redukované, ba dokonca úplne absentujú, čo má sekundárny dopad na čitateľnosť, segmentáciu výpovede a interpretáciu syntaktických vzťahov v texte.

Súhrnne možno konštatovať, že uvedené ortografické a grafické osobitosti predstavujú nielen formálnu charakteristiku skúmaného materiálu, ale zároveň poskytujú svedectvo o prechodnom, normotvorne nestabilizovanom štádiu vývinu písanej podoby slovenčiny v administratívno-právnom diskurze 18. storočia, v ktorom sa výrazne uplatňuje individualizovaný písarský úzus ako dominantný regulátor grafickej realizácie jazykových prostriedkov.

5 Interlingválne a sociolingvistické aspekty

Jazyk urbárskych textov nemožno chápať ako uzavretý a autonómny systém. Vznikal v prostredí, kde latinčina plnila funkciu oficiálneho administratívneho jazyka, nemčina sa postupne vrývala do povedomia a nahrádzala latinčinu v pozícii lingua franca, pričom čeština mala taktiež silné postavenie v písomnej kultúre. Neopomenieme ani silne zastúpenú maďarčinu v komunikačnej rovine participantov, ktorá sa taktiež reflektovala vo výpovediach jednotlivých poddaných. Súčasne však texty zachytávajú prvky regionálneho úzu, konkrétne dialektizmy. Výsledná podoba jazyka urbárov je preto priesečníkom viacerých normotvorných tendencií. Ide o hybridný útvar, v ktorom sa stretáva nadregionálna administratívna tradícia s lokálnymi jazykovými prvkami. Tento fakt má zásadný význam pre interpretáciu morfosyntaktických javov, ktoré nemožno vytrhnúť zo širšieho sociolingvistického kontextu.

Záver

Analýza vybraných morfosyntaktických javov v textoch Tereziánskeho urbára poukazuje na dynamický stav jazykového systému v 18. storočí. Kolísanie pádových koncoviek, ktoré sa v texte vyskytuje, napr. v týchto prípadoch: w tidnu/w tidni, ze statkom/ze statkem, variabilitu adjektívnej zhody či osobitosti vetnej štruktúry nemožno interpretovať ako prejav neusporiadanej, ale ako doklad prechodovej normy. Urbárske texty dokumentujú fázu postupnej stabilizácie morfológických a syntaktických modelov, ktoré sa neskôr stanú súčasťou kodifikovanej podoby slovenského jazyka. Zároveň ponúkajú cenný materiál pre

výskum historickej syntaxe a pre pochopenie formovania administratívneho diskurzu na území dnešného Slovenska.

Zaujímavé sú aj z hľadiska skúmania syntaxe jednotlivých nárečí v závislosti od výberu regiónu, z ktorého sa texty budú skúmať. Príspevok tak poukazuje na potenciál urbárskych dokumentov ako jazykového prameňa a otvára priestor pre ďalšie detailnejšie analýzy, ktoré by mohli prehĺbiť poznanie historickej jazykovej dynamiky v období pred nástupom národnej kodifikácie.

Literatúra

BLANÁR, Vincent. 2004. Adam František Kollár a Tereziánsky urbár z r. 1767. In: M. Imrichová (ed.). *Slovenčina na začiatku 21. storočia na počesť profesora Ivora Ripku*. Prešov : Vydavateľstvo PU. 408 s.

IVANOVÁ, Martina. 2020. *Syntax slovenského jazyka*. Prešov : PU v Prešove, 2020, 283. ISBN 978-80-555-2482-5.

REBRO, Karol. 1959. *Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959. 668 s.

SLANČOVÁ, Daniela et al. 2022. *Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky (II)*. Prešov : Vydavateľstvo PU, 2022, 448 s. ISBN 978-80-555-3009-3.

Pramene

Archívne digitalizované materiály Tereziánskych urbárov z oblasti Šarišskej stolice. Budapešť: Maďarský národný archív. Dostupné na: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNRUdZPVNcdTAwYzFST1MifQ> [2026-01-28].

otus in verbo

collectanea disputationum doctorandorum quodlibetalium

Autori a autorky Mateusz Bednarczyk [0,89 AH]
Denis Dulovics [1,04 AH]
Vanda Koniarová [1,07 AH]
Vera Liudogovskaia [1,02 AH]
Pavol Madura [1,35 AH]
Simona Nagyová [1,13 AH]
Adriána Pešková [0,66 AH]
Tomáš Priehradný [0,7 AH]
Lucia Prokopová [0,53 AH]

Vydáva Belianum
Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Edícia Filozofická fakulta
E-adresa redakcie motusinverbo@umb.sk
Webová stránka www.motus.umb.sk
Periodicita raz ročne
Rozsah 96 strán (8,3 AH)
Formát A4, online
Číslo 4. – 5.
Vydanie prvé
Rok vydania 2026
ISBN 978-80-557-2345-7
EAN 9788055723457
DOI <https://doi.org/10.24040/2026.9788055723457>

www.motus.umb.sk

 BELIANUM